

Inovace předmětu

Současný český jazyk morfologie

Jaroslav Lipowski

Tento materiál byl vytvořen v rámci projektu „**Inovace studijních oborů na PdF UHK**“, reg.č. **CZ.1.07/2.2.00/28.0036**.

Obsah

Úvod

1. Obecně o tvarosloví, termíny
2. Slovní druhy
3. Jmenné kategorie
4. Deklinace substantiv
  - 4.1. Deklinace maskulin
  - 4.2. Deklinace feminin
  - 4.3. Deklinace neuter
5. Adjektiva
6. Deiktická slova
7. Numeralia
8. Verba
  - 8.1. Gramatické prostředky sloves
9. Adverbia
10. Prepozice
11. Konjunkce
12. Interjekce
13. Partikule

Úvod

Morfologie (tvarosloví) je jazykový plán zabývající se slovními druhy a jejich tvary. V českých základních a středních školách, jakož i na

bohemistikách v rámci pedagogických fakult se morfologii tradičně věnuje velká pozornost. Tvarosloví se však v českých školách obvykle vyučuje v kategoriích spisovný/nespisovný tvar nebo správný/nesprávný tvar. Z toho se dá usuzovat, že čeští žáci a studenti se teprve češtinu učí nebo že ji studují jako cizí jazyk. Nevyučuje se morfologie jazyka, učí se morfologie spisovného jazyka, i když termín nebyl nikdy explicitně definován. Proto tento učební text odkazuje na *Koncept minimální intervence* Václava Cvrčka, který by měli posluchači pedagogických fakult nastudovat dříve, než se hlouběji pustí do studia českého tvarosloví.

Tento učební text by měl na základě nového výzkumu materiálu z Českého národního korpusu poněkud změnit pohled na výuku české morfologie na pedagogických fakultách, a tím i na základních a středních školách. Proto v hojné míře čerpá příklady, přebírá jejich výklad i další poznatky z části *Morfologie Mluvnice současné češtiny* (viz seznam literatury.) Ve velké míře také využívá, zejména při výkladu funkční morfologie, *Mluvnici češtiny* (viz seznam literatury).

1. Obecně o tvarosloví, termíny

Základním stavebním prvkem morfologie je morfém. Je to nejmenší prvek jazyka, který je nositelem významu. Jeho konkrétní realizací v řeči je morf. Morfém je tedy součástí jazyka (*langue*), naproti tomu morf konkrétně použitý prvek v řeči (*parol*). Vztah morfému a morfu je tedy týž jako vztah fonému a fónu (hlásky) v nižším jazykovém plánu (fonologii a fonetice).

foném = nejmenší významotvorný segment vydělitelný z proudu řeči
 morfém = nejmenší segment řeči, který je nositelem významu

Význam, jehož nositelem je morfém, je u většiny slov lexikální a gramatický (mluvnický).

Lexikální význam je zřejmý ze slova bez ohledu na jeho formu, jakou může mít při plnění různých gramatických funkcí. Základ slova tedy vypovídá o slovním významu. Výrazy *kočka, koček, kočkou, kočkám* mají stejný lexikální význam (‘šelma chovaná zpravidla jako domácí zvíře, v novější době též společník člověka’). Lexikální význam tedy lze zjistit i z izolovaného slova, bez kontextového zapojení.

Mluvnický význam informuje o zařazení slova do gramatických kategorií (číslo, čas, pád atd.). Výrazy *kočka, koček, kočkou, kočkám* tedy mají stejný lexikální význam, ale každý z nich má jinou gramatickou charakteristiku (nominativ singuláru, genitiv plurálu, instrumentál singuláru, dativ plurálu).

Na základě tohoto pojetí významu by bylo možné rozdělit slova na lexikální, tedy ta, která mají pouze význam slovníkový a svou podstatou nevyjadřují významy gramatické. Do této skupiny bychom zařadili pouze citoslovce. Patří sem sice také příslovce, avšak v omezené míře, protože se některé z nich stupňují a stupňování lze považovat za morfologickou kategorii (některé mluvnické začleňují stupňování do slovo tvorby).

Do druhé skupiny podle významu by patřila slova nesoucí pouze význam gramatický. Takovými slovními druhy jsou předložky, spojky

a částice. Předložky jsou sice pevnou součástí slova nesoucího lexikální význam, samy o sobě však lexikální význam nemají.

Poslední skupinu tvoří slovní druhy, které mají význam obojí, lexikální i mluvnický. Patří sem většina slovních druhů (podstatná a přídavná jména, zájmena, číslovky, slovesa).

Relativně malý počet formálních prostředků, jimiž lze vyjádřit v češtině gramatický význam, způsobuje tvaroslovnou homonymii, tedy nutnost vyjádřit jedním prostředkem (zpravidla koncovkou) více gramatických funkcí: např. pádová přípona (koncovka) *-y* vyjadřuje instrumentál plurálu podstatných jmen rodu mužského tvrdého zakončení vzoru *pán, hrad*, jakož i genitivu singuláru a nominativu a akuzativu a vokativu plurálu ženského rodu vzoru *žena* (*s pány s hrady, bez ženy, to jsou ty ženy, vidím ty ženy, moje milé ženy!*). Na druhou stranu je v češtině poměrně časté, že více formálních prostředků vyjadřuje jedinou gramatickou funkci: (*s rodiči, s rodičemi, s rodičema* – poslední forma je nestandardní).

Slovní tvary jsou nejčastěji vícemorfémové (*vy-chod-i-t, pln-o-krev-n-ý-Ø*). Morfém však může tvořit i celé slovo (např. předložka *k, na*, spojky *bud', i*). Základem slovního tvaru je radix (kořen), který je primárním nositelem významu. Před radixem stojí prefixy (přípony), které mají funkci slovotvornou, nějakým způsobem mění význam základového slova (modifikují, transponují do jiného slovního druhu, adaptují cizí základ nebo zcela mění lexikální význam – viz slovotvorba). Flektivní koncovky stojí

naopak na konci slova a informují o pádu, čísle, rodu, osobě, někdy i o jmenném rodu (*kolene, vrtáte*).

Jak jsme již výše uvedli, morfém je základní, nejmenší (teoretickou) jednotkou, který je nositelem významu. Morfy, které jsou konkrétním projevem jednoho morfému, se pak mezi sebou mohou lišit fónickými segmenty. K takovéto hláskové alternaci (střídání) dochází v základu slov, a to jak ve slovtvorbě při odvozování (*ruka : ruční*), tak ve tvarosloví (*ruka : ruce*). Morfologickými alternacemi se zabývá morfonologie. Některé mluvnice používají termín *alomorf* pro vyjádření alternujícího morfu.

Podle podoby střídající se hlásky lze alternaci v češtině rozdělit na samohláskové a souhláskové. Samohláskové (vokalické) alternace pak ještě dále dloužící (*žily : žil*) na vznikové (*hudba : hudeb*) a zánikové (*den : dne*), nebo kombinované, v nichž se mění jak kvalita, tak kvantita alternujícího fonému (*ves : víska, míra : měř*). Alternují někdy i souhláskové skupiny (*český : čeština*). Pravidlo ekonomického (úsporného) vyjadřování způsobuje, že se mluvčí v rámci možností (podle komunikační situace a stylu) aplikaci slov s alternujícími morfy vyhýbají – viz *pražský : praský (a nikoli pražští), padouch : o uchách (a nikoli uších)*.

3. Slovní druhy

Slova zařazujeme do slovních druhů. Slovní druh je skupina slov, které mají společné funkce. Slovní druhy a zařazování slov do nich má dlouhou tradici sahající starověku. Slovní druhy dělíme podle toho, jakým

způsobem myšlenkově ztvárňujeme realitu. Pro zařazení do slovního druhu v češtině se uplatňuje hledisko syntaktické, sémantické a morfologické.

Syntaktické kritérium dovoluje rozlišit slova podle jejich zapojení do struktury věty. Nejjednoznačněji se dají podle tohoto kritéria odlišit konjunkce, které spojují větné členy, prepozice, které se pojí se jmény (podstatnými, přídavnými nebo zájmeny) a citoslovce, které naopak nejsou zapojeny do větné struktury a tvoří samostatnou výpověď.

Slovní druhy obvykle dělíme do deseti skupin:

substantiva (podstatná jména)

adjektiva (přídavná jména)

pronomina (zájmena)

numeralia (číslovky)

verba (slovesa)

adverbia (příslovce)

prepozice (předložky)

konjunkce (spojky)

interjekce (citoslovce)

partikule (částice)

Toto pořadí slovních druhů je dáno tradicí, nevychází z žádného objektivního kritéria. Obecně lze říci, že ty slovní druhy, které mají spíše lexikální funkci, jsou početnější, naopak slovní druhy s funkcí pouze

gramatickou, jsou málo početné, avšak v textech velmi frekventované. Např. v mluvené češtině by pořadí slovních druhů bylo zcela odlišné:

1. verba
2. pronomina
3. partikule
4. substantiva
5. konjunkce
6. adverbia
7. prepozice
8. adjektiva
9. interjekce
10. číslovky

V jazyce psaném by bylo pořadí bližší tradičnímu: substantiva, verba, adjektiva, pronomina, prepozice, konjunkce, adverbia, numeralia, partikule, citoslovce.

3. Jmenné kategorie

Pojmenovávají živé a neživé bytosti (osoby, zvířata, věci), vlastnosti, jevy, entity (*sobeckost, úplněk, radost*). Podstatná jména mají jak význam lexikální, tak gramatický – vyjadřují jmenný rod, číslo a pád. Tyto gramatické kategorie bývají vyjádřeny společnou koncovkou, např. *-e* ve tvaru *kočce* vyjadřuje zároveň femininum, singulár, dativ.

Substantiva se v textech často pojí do nominálních konstrukcí, tvoří víceslovná pojmenování, která mají terminologický charakter nebo tvoří ustálená spojení (*daňový doklad, úřad práce, veřejná obchodní společnost*). Mnohá víceslovná pojmenování patří do kategorie *nomina propria*: *Hradec Králové, Havlíkovo pravidlo*.

Jmenný rod

Genus (rod) je v češtině trojí, nepočítáme-li odlišné mluvnické formy mužských životných (animata) a mužských neživotných (inanimata) substantiv. U rozlišování rodu stál původně přirozený protiklad pohlaví u živých bytostí. Dnes je biologický rod totožný s gramatickým rodem u substantiv označujících osoby, ale také u zvířat, u kterých chceme buď *sexus* zdůraznit (kocour, fena) nebo se tradičně rozlišuje (krocan – krůta, kráva – býk). Obvykle má generickou platnost jeden z členů dvojice (*kočka* – *kocour*, *pes* – *fena*). V generické platnosti se může objevit i zvláštní substantivum – např. *člověk*, které zastupuje muže i ženu zároveň, je tedy použitelné pro obě pohlaví. Takováto substantiva se označují jako jména vespolečná a kromě názvů označujících osoby (*celebrita, hvězda, host*) se mohou objevit i označení zvířat (*pták, hlemýžď, štika*). Podstatná jména věcí a neživých entit mohou mít v češtině gramatický rod mužský, ženský nebo střední. Genus nelze vyvodit z mimojazykové skutečnosti, je dán konvencí (*podlaha, vesmír, blahorodí*).

Rozdíl v biologickém rodu lze vytvořit lexikálně (*stevard x letuška*, *jelen x laň*) nebo – častěji – slovotvorným sufixem, tedy vytvořením přechýleného tvaru (v češtině nejčastěji modifikací z tvaru mužského do tvaru ženského. Nejfrekventovanějšími sufixy tvořícími přechýlené ženské formy jsou:

- ka (*doktorka, učitelka, zubařka, cvičitelka*)
- yně (*ministryně, žalobkyně, pěvkyně, běžkyně*)
- ice (*dračice, parádnice* – původní motivace je někdy zastřená)

Tradičně se přechylují česká příjmení (kromě těch, s původním posesivním významem, v mužském rodě zakončených na *-ů* (*Janů, Jirků*) připojením sufixu *-ová* (*Beranová*), s alternacemi v základu: (*Mládková*). U příjmení cizinek není přechylování povinné, přesto se v českém sociokulturním prostředí, častěji v mluveném jazyce, i tato příjmení tradičně přechylují (*Christiová, Bernardiová, Tatcherová*).

U příjmení zakončených na *-í* záleží na jejich nositelkách, zda zvolí formu přechýlenou nebo nepřechýlenou. Obvykle volí přechýlenou formu tehdy, když původní forma příjmení příliš naznačuje vztah k apelativu, např. *Krejčí x Krejčová, Dolejší x Dolejšová*. Snaha odlišit formu příjmení (které jeho nositele „označuje“) od formy obecného jména (které samo v sobě „znamená“) se projevuje volbou formy přechýlené se zachováním základu: viz *Kozel – Kozelová* (a nikoli *Kozlová*).

Podobná situace je u názvů ženských profesí a titulů, které se většinou přechylují (*úřednice, docentka*). Někdy, zvláště u profesí či hodností původně ryze mužských, formy kolísají mezi přechýlenou a nepřechýlenou

formou: *poručík – poručice*. Zdá se, že u některých profesí je v poslední době v češtině tendence využívat generický mužský rod i pro označování ženských profesí, viz *já jsem učitel x já jsem učitelka*. Tato tendence je patrná i z textů na vizitkách nebo reklamních letácích, např. MUDr. Jana Nováková, praktický lékař. Jsou-li tato nebo podobná označení použita v přísudku, pak mají bezpříznakovou formu gramatického mužského rodu: *Jani, ty jsi fakt blázen!*

Je třeba poznamenat, že přechylování v češtině má své zarputilé zastánce, kteří svá tvrzení opírají – nikoli bezdůvodně – na skutečnosti, že přechýlené formy jsou snáze či jednoznačněji zapojitelné do syntaktické struktury věty. Srov. v polštině *Graf pokonała Seleś* není jasné, kdo je objektem a kdo subjektem. Rozlišení je možné pouze s použitím modifikujících výrazů, např. (tenistka – tenistku) *Přechýlená forma Grafová darovala Selešové* toto rozlišení umožňuje.)

Dodatečně poznamenejme, že existují v češtině substantiva, z jejichž nominativní formy nepoznáme, zda se jedná o rod ženský nebo mužský (příp. střední). Jejich rod zjistíme až ve tvarech nepřímých pádů nebo podle zapojení do struktury věty: *Mluvčí vlády sdělila/sdělil médiím. Dej to té naivce/naivkovi*. K takovým obourodým substantivum patří i některá hypokoristika (domácká jména): *Jirka, Vlasta*.

U některých podstatných jmen dochází ke kolísání rodové formy. Jen zřídka však je to kolísání, k němuž v češtině u některých substantiv dochází.

Mluvnické číslo

Podstatná jména mají většinou odlišné tvary pro označení jednotliviny a více předmětů. Substantiva jsou tedy charakterizována dvěma soubory koncovek: pro jednotné číslo (singulár) pro množné číslo (plurál).

Na tomto místě bychom chtěli zdůraznit, že tvrzení, že existuje ještě „číslo pomnožné“ (pluralia tantum), které lze někdy slyšet od studentů středních, ale i vysokých škol, je mylné. Neexistuje totiž morfologický tvar, který by takové číslo charakterizoval. Jako *pluralia tantum* jsou označována taková substantiva, která mají plurálovou koncovku, avšak mohou označovat jednotlivinu – *(ty) housle, (ty) dveře, (ty) kulatiny, (ty) Vánoce, (ta) kamna (ta) prsa*. Některá substantiva *(ty) hodiny, (ty) noviny* sice mají singulárovou formu, ale patří do jiné významové kategorie (*hodina* 'časová jednotka', *novina* 'zpráva').

Počitatelnost pomnožných podstatných jmen je možné mnohdy realizovat pomocí druhových nebo skupinových číslovek: *dvoje housle, dvojí housle, jedny dveře*.

Pád

Casus (pád) je gramatická kategorie, která charakterizuje, jakou funkci má podstatné jméno ve větě. Pády jsou vyjádřeny koncovkami, pád mohou (spolu)utvářet ale i předložky. Koncovky se připojují k substantivnímu kmeni, v němž někdy dochází k alternacím (*stůl – stolu*). Koncovky mohou být i nulové, které plní touž gramatickou funkci (*blechy – blechØ*) jako

koncovky nenulové (*skříně – skříní*) – v obou příkladech vyjadřují koncovky 2. pád plurálu.

Jako i jiné slovanské jazyky se čeština vyznačuje pádovým synkretismem, tedy využitím jedné pádové formy (koncovky) pro vyjádření dvou i více mluvnických funkcí (pádu). Synkretismus je v češtině u podstatných jmen běžný v dativu a lokálu singuláru, hojně se vyskytuje taktéž v nominativu singuláru a akusativu singuláru a také v týchž pádových dvojicích v plurálu.

Je třeba dodat, že český mluvčí z kontextu, ať už okolního textu nebo na základě své mimojazykové zkušenosti, zpravidla bezpečně pozná, o který pád jde, i když je z morfologického hlediska věta víceznačná, např. *Soudce přitlačil vozík se soudními spisy.*

Podle funkce substantiva ve větě klasifikujeme pády tradičním způsobem:

1. Nominativ je pádem podmětu (*Blbec je on*).

Může být i pádem jmenné části přísudku (*Je blbec*).

Méně frekventovaný je ve funkci jmenovacího nominativu jako neshodný přívlastek *Zpívalo Vám pěvecké sdružení Dalibor.*

2. Genitiv je zejména pádem neshodného přívlastku: *S tím běžte na úřad práce.*

Vymezuje v této funkci jak vztah přívlastňovací (*Univerzita Tomáše Bati*) nebo jiný vztah: *Ocitla se na okraji společnosti.*

Může také vyjadřovat kvalitu entity označené řídicím substantivem: *socha z **bronzu**, její povahu: **technická prohlídka auta**.*

3. Dativ je pád, který vystupuje ve funkci označení adresáta. Substantivum ve 3. pádě vyjadřuje „tomu, komu je něco věnováno nebo sděleno“. Má funkci nepřímého předmětu: *Poslal jsem **Aurélii** květiny* nebo v pozici předmětu jediného: *Držíme **palce Čechům**.*

Dativ se vyskytuje i v pozici neshodného přívlastku: *pozdravy **kolegům***

4. Akuzativ je nejčastěji pádem přímého předmětu: označuje entitu, na kterou přímo působí činnost podmětu: *Hned ráno jsme si dali **kávu**. Student **právem** nedostal **zápočet**.*

Akuzativ se objevuje i ve funkci příslovečného určení: *Odešli do **hospody**.*

5. Vokativ je jediný pád, který není syntakticky vázán. Je frekventovaný u substantiv označujících osoby (u zvířat je vzácný, u entit bez vlastní subjektivity se takřka nevyskytuje). Je však třeba zdůraznit, že morfologické tvary jsou vzhledem k nejbližším slovanským jazykům relativně časté (mnohem frekventovanější než v polštině a dnešní slovenština zvláštní morfologické tvary vokativu nepoužívá téměř vůbec).

6. Lokál je pádem vyjadřujícím příslovečné určení (nejčastěji – jak název napovídá – místa): *Kniha na stole neleží*, času: *čaj o páté*, Lokál může plnit i funkci předmětu: *mluvili o nesmyslech*. Lokál je jediný pád, který je pouze předložkový. Zvlášť je třeba upozornit na zajímavou lokálovou vazbu, která charakterizuje nikoli věc samou, ale její podstatu, např. *Tyto volby budou o něčem jiném. Kočka to není jen o chytání myší*. Tato vazba se začala v češtině šířit v 90. letech minulého století. Zajímavé je, že pronikla i do slovenštiny, kde je i dnes, stejně jako v češtině, poměrně frekventovaná.
7. Instrumentál je především pádem prostředku: *Rozřež to tímhle tím nožem. Půjďme na to oklikou*. Může vyjadřovat také příslovečné určení: *Dostali jsme to před nedávnem*, předmětu: *Loučila se s knihou*. Instrumentál použitý v predikativu: *Jana je prodavačkou* konkuruje nominativu v predikativu: *Jana je prodavačka* (viz výše pojednání o nominativu).

Kritéria zařazování ke vzorům

U většiny vzorů podstatných jmen je podstatné tvrdé nebo měkké zakončení kmenové hlásky. Mimo členění na měkké a tvrdé vzory stojí kost a stavení. Vzor kost má tvrdé zakončení kmene pouze v nominativu, v ostatních pádech je měkké ť.

Při skloňování někdy dochází k alternaci kmenového vokálu:

vzniková nebo zániková alternace: polka – polek, chládek – chládku

alternace kvantity: sráz – srazu,

alternace kvantity a zároveň i kvality: stůl – stolu.

Pro zařazení ke vzoru rozhoduje výslovnost koncové kmenové souhlásky. Podstatné jméno, které končí na obojetnou kmenovou souhlásku b, f, m, p, skloňuje se většinou podle tvrdých vzorů. Činitelská jména zakončená na *-tel* a frekventovaná maskulina zakončená na *-z* se skloňují podle vzoru muž (učitel, vítěz), inanimata s příponou *-tel* nebo *-el* patří ke vzoru stroj. Podstatná jména rodu mužského zakončená na *-s* se skloňují většinou jako tvrdé vzory (kus, genitiv kusu) s výjimkou příjmení, která se skloňují jako vzor muž s měkkým zakončením kmene: Pavlas – genitiv Pavlase.

Vzor píseň je směsicí koncovek vzorů růže a kost. Podle vzoru píseň se skloňují feminina zakončená na *-v* (*větev, rakev, mrkev*)

Časté je kolísání mezi koncovkami vzorů žena a růže: genitiv singuláru idey/ideje.

Frekventované substantivum paní má v singuláru pro všechny pády stejný tvar, v plurálu se vyznačuje silným synkretismem – odlišná je pouze koncovka 7. pádu (vzor stavení). Osobní jméno Jiří má složené adjektivní skloňování.

Čeština jako silně flektivní jazyk poměrně snadno morfologicky adaptuje cizí slova. Adaptovaný výraz dostává soubor českých koncovek určitého vzoru nebo i soubor kombinovaný – tedy koncovky různých vzorů. Někdy je grafická (nebo i fonetická) podoba cizího substantiva neadaptovatelná, a slovo zůstává v češtině nesklonné, např. kupé, atašé, nivó, tablo. Pozor! Je

třeba odlišovat jména cizího původu adaptovaná morfologicky a/nebo foneticky do češtiny a slova citátová, která se vyskytují v českých textech v původní grafické podobě, např. *modus vivendi*, *ex offio*, *par excellence*. V textech by se citátové výrazy proto měly odlišovat kurzívou.?

V nominativu plurálu a vokativu plurálu dochází ke kolísání mezi koncovkami *i/-ovy* (převažuje koncovka *-i*). U podstatných jmen vzoru "pán" převažuje v nom. pl. i vokativu pl. *-ové*. Jednoslabičnou koncovku *-i* apelativa se sufixy mívají deriváty na *-ák* a *-ík*, *-ník* (vandráci, kominíci) a názvy zvířat. Dvojslabičnou koncovku *-ové* mají substantiva označující osoby zakončená na *-f*, *-g*, *m*, *l*: lexikografové, filologové, ekonomové, rebelové. Tuto dlouhou formu koncovky v nom./vok. plurálu mají jména národností Švédové, Norové, Dánové, dubletní: Čechové/Češi. Dále se tato koncovka vyskytuje v osobních jménech a přídomcích: Josefové Habsburkové.

K vedlejšímu vzoru *soused* se řadí podstatná jména, zpravidla *nomina propria*, zakončená na *-an*: Američané, Chorvat, Španělé, Židé, občané, hosté.

4. Deklinace substantiv

4.1. Deklinace maskulin

Vzor pán (Tvrký vzor životný)

Substantiva patřící k tomuto vzoru mají v nominativu singuláru zakončení na tvrdou nebo obojetnou souhlásku. Podvzor *soused* se liší tím, že má v nominativu plurálu a vokativu plurálu dubletní koncovku *i/é*. (*Sousedí* je však nestandardní, „nespisovná“, v mluvené češtině však naprosto převažuje (více než 98 %). V psaném jazyce je tvar *sousedí* používán v 25 %.

K frekventovaným substantivům tohoto vzoru patří: *bratr, člověk, prezident, sponzor, student*.

U substantiv zakončených na *-ek* dochází k zánikové alternaci: *Karel* – gen. sg. *Karla, orel* – *orla*. Tento jev je vcelku i v převzatých slovech, ne však nejnovějších nebo těžce morfologicky adaptovatelných. Např. *Berger* – *Bergera/Bergra*.

Známé pravidlo u víceslovných názvů v dativu nebo lokálu singuláru, kdy všechny koncovky jsou jednoslabičné *-u* kromě posledního členu, který má koncovku dvojslabičnou: *-ovi* (*panu doktoru Novákovi*) napomáhá k udržení těchto variantních koncovek. Výrazná tendence k zániku jedné z nich není v současné češtině zřetelná. Stojí za zmínku nářeční varianta této koncovky ve východních Čechách: *-oj*: *pánoj* (*pánovi*).

Distribuce koncovek *-i/-ové* v plurálu je víceméně následující:

Vzor hrad (tvrdý vzor neživotný)

Podle tohoto vzoru se skloňuje většina neživotných maskulin. Mají kmen zakončený na tvrdou nebo obojetnou konsonantu. Některá z nich mají v genitivu singuláru koncovku *-a*, ta patří k podvzoru *les*.

Vzor hrad má v lokativu singuláru dvojí tvar: *o hradu/o hradě*, převažuje tvrdé zakončení. Koncovce *-y* v 7. pádě plurálu v mluveném úzu u substantiv tohoto typu konkuruje koncovka *-ama* (tzv. nespisovný tvar): *s dnama, listama* apod.

U některých substantiv s kmenovou souhláskou *-e-* dochází k zánikové alternaci: *ret – rtu, sen – snu, den – dne, uzel – uzlu, živel – živlu*. K této alternaci dochází také u jiných substantiv: u těch, které jsou zakončeny na *-ek* (*doplňek – doplňku*), u těch, která jsou zakončena na *en* (jde zejména o názvy měsíců (*červen – června, březen – března*))

Některá substantiva mají dvojtvar v genitivu singuláru (*kostelu/kostela*) – tvar vzoru hrad a podvzoru les. Týká se to i některých *nomina propria* (vlastních jmen). Koncovku *-a* v gen. sg. však mají vždy propria *Mělníka, Zlína, Berlína, Temelína*.

K dalším substantivům s koncovkou *-a* ve 2. pádě sg.: *večera, života, komína, kravína, mlýna, sklepa, dneška, včerejška, zítřka*.

Vzor muž (měkký vzor životný)

Podle tohoto vzoru se skloňují podstatná jména (animata), která mají kmenovou koncovku zakončenou na měkkou souhlásku, *-tel* a *-z*.

Kolísání pádových koncovek vzoru muž:

V nominativu plurálu je varianta *-i/-ové*, převažuje *-i*. Podstatná jména zakončená na *-j* mají takřka výlučně *-ové*: *samurajové, kovbojové*, a to i v

málo graficky adaptovaných jménech *gayové*, *boyové*. Výjimkou je frekventované zloděj – zloději.

Kolísání mezi vzory *pán a muž* – v genitivu singuláru a akusativu plurálu je (*a/e y/e*): *chud'asa/chud'ase*, *chud'asy/chud'ase*.

Některá mužská životná substantiva měkkého zakončení mají nepravidelné skloňování: *stařec* – mění se kmenová souhláska, v gen. sg. a akuz. sg. *starce*.

Kůň, rodič mají nepravidelný nominativ plurálu: frekventovaný *koně*, *rodiče*, jen vzácně *koňové*, častěji však *rodičové* (stylistický příznak).

Substantivum *kněz* má v nom. plurálu *kněží* – paradigma se vyznačuje silným pádovým synkretismem.

Substantiva typu *volejbalista*, *terorista*, *kapitalista*, *hokejista*, *hrdina*, *kolega* se skloňují podle vzoru předseda. V nominativu plurálu je v mluvené (tzv. nespisovné podobě) často *-i* (*kapitalisti*, *nacisti*), taktéž ve vokativu plurálu.

Podle vzoru *soudce* se skloňují substantiva zakončená zpravidla na *-ce*: *vůdce*, *dárce*, *ochránce*, *výrobce*. Kolísají v dat., lok. singuláru – konkuruje jednoslabičná koncovka *-i* s dvojslabičnou *-ovi*. V mluvené a starší podobě je ve vokativu singuláru často (nespisovné) *-če*.

K substantivům rodu mužského neživotného, která mají adjektivní skloňování, patří ve velké míře příjmení slovanského původu: *Lipowski* – *Lipowského*, *Komenský* – *Komenského*. Zachovávají se rodové koncovky: u

Vzor stroj (měkký vzor neživotný)

Skloňují se podle něho maskulina zakončená na měkké souhlásky, *-tel*, některá zakončená na *-l* (*cíl*). Dublety se nevyskytují, kromě 7. pádu plurálu, kde je variantní nestandardní koncovka naprosto převažující v mluveném úzu *-ema* (*strojema*).

Substantiva zakončená na *-ec* a *-el* vypouští při skloňování *e* (zániková alternace): *kotel - kotle, konec - konce, žvanec - žvance, pytel - pytle*. Alternují i jiná substantiva: *hnůj - hnoje, lůj - loje* (kvalitativní i kvantitativní alternace).

U substantiv na *-tel* může docházet ke kolísání životnosti: *dělitele x dělitelé, nositele x nositelé*. Pravidlo je jasné, úzus se jím však neřídí. Viz např. *činitelé* použité pro inanimatum (korpusy uvádějí výskyt v psaném jazyce).

S přílivem nových slov a jejich adaptací do češtiny a se zvýšením jejich frekvence v textech a i v mluvených projevech by je třeba uvést další typy:

Typ *-us* (substantiva *rytmus, terorismus, mýtus, cyklus, nacionalismus, romantismus*). Tvaru gen. sg. *cyklu* v mluveném jazyce konkuruje *cyklusu* (tzv. nespisovné). K tomuto typu patří také některá nomina propria: *Rhodos – Rhodu/Rhodosu*. Zde další příklady z řečtiny: *Knossos* atd.

4.2. Deklinace feminin

Skloňování feminin můžeme rozdělit podle zakončení na samohláskové tvrdé (vzor žena), samohláskové měkké (růže), konsonantické měkké (vzory píseň a kost).

Vzor žena

Patří sem největší počet feminin. Adaptují se sem i nová, do češtiny převzatá cizí slova, jejichž charakteristika v cizím jazyce je zakončena na – *a*. (*trachea*) a propria typu *Andrea*.

V deklinačním paradigmatu se nenacházejí dvojtvary, kromě instrumentálu plurálu, kde v mluveném jazyce naprosto převažuje nestandardní –*ama*.

U tohoto vzoru dochází k alternacím kmenové samohlásky: *smlouva* – *smluv*, *míra* – *měr*, *mouchy* – *much*, vznikové alternaci: *kra* – *ker*, *hra* – *her*.

Vznikové *e* (při alternaci) se objevuje u substantiv, která mají kmen zakončený na skupinu souhlásek: *kresba* – *kreseb*, *látka* – *látek*.

Ke kolísání dochází v kmenu při deklinaci: *váha* – *vahou/váhou*.

U některých substantiv tohoto feminina dochází k rodovému kolísání. Stává se to u slov domácích *kedluben x kedlubna*, *brambor x brambora*. Toto kolísání bývá regionálně specifikováno. Známým (přímo učebnicový) příkladem je české *hadr*, *okurek* versus moravské *hadra*, *okurka*.

Zajímavé je kolísání mezi tvary typu *hepatitida/hepatitis*. Frekventovanější je první forma, potvrzuje to psaný i mluvený úzus.

V jazykovém úzu pak kolísají tvary *botách x botech* (první převažuje v psaném jazyce, druhý v mluveném). Pozor: nepojednáváme tu o tom co je „spisovné“ a „nespisovné“, uvádíme pouze frekvenci v úzu (stále se přitom odvoláváme na pozici – viz úvod (Cvrček, Kodýtek a další - seznam literatury, jakož i na vlastní výzkum variant – viz SYD).

Substantivum *dcera* má v dativu a lokálu singuláru tvar *dceři*, v tomto tvaru je shodné se vzorem *růže* – viz dále.

U substantiv cizího původu, která mají před koncovkou v nom. singuláru měkkou konsonantu, která se při derivaci mění na *-i* (místo *-y*), což je v souladu s pravopisnými zásadami, např. *Nadi, skici* (tentýž problém je u mužských, typ *Ládi, Břěti*). V textech se však objevuje často i forma *skicy*.

Vzor růže

Podle tohoto vzoru se skloňují feminina s koncovkou *-e/ě*: *kůže, země, vůně, realizace, generace, akcie, pozice, paže, energie*. Frekvenčně převládají převzatá slova. V instrumentálu plurálu je nestandardní variantní tvar *-ema* (naprosto převažující v mluveném úzu, avšak „nespisovný“). Patří sem i frekventovaná pomnožná apelativa: *housle, brejle, dveře*.

Frekventovaná nomina propria (i pomnožná) tohoto typu jsou: *Anglie, Francie, Belgie, Boskovice, Hořovice, Přeštice, Dejvice*.

Při skloňování dochází k alternacím kvantitativním: *plice – plic, lžice – lžic*.

Některá substantiva typu *růže* kolísají v rodu: *kachle x kachel*.

Podstatná jména tohoto typu zakončená na *-ice* nebo *-yně* mají ve velké většině nulovou koncovku genitivu plurálu: *ulic, ministryň, vládkyň, edic*. U typu *-yně* však někdy kolísá: *bohyní x bohyň, svatyní x svatyň*.

Pluralia tantum typu *Vánoce* kolísají mezi vzory stroj a růže. Genitiv *Vánoc*, dubletní tvar je v instrumentálu – *s Vánoce/s Vánoci*. V psaném jazyce převládá forma *Vánoce*, v mluveném dominuje forma *s Vánoci*.

Poznámka k regionálním tvarům: v mluveném jazyce na východní Moravě jsou živé koncovky blízké nebo totožné se slovenskými, např. *nom. sg. duša*, akusativ singuláru *dušu*, instrumentál singuláru *s dušou*. V nářeční mluvě východních Čech je instrumentálová dlouhá koncovka diftongizována: *s lavicej*.

Kolísání mezi vzory

Kolísání mezi vzorem *duše* a *píseň*: *záře/zář, tůně, tůň*; Přiřazení k těmto vzorům je někdy sémanticky podloženo: *třešně* jako plod x *třešeň* jako strom, *kuchyně* jako nabídka jídel, způsob jejich přípravy, soubor jídel x *kuchyň* jako místnost pro přípravu jídel.

Kolísání mezi vzorem *žena* a *růže* je hlavně u cizích slov: genitivu sg.: *idea – idey//ideje*. Druhá forma naprosto převažuje (por. 1. forma má pro češtinu neobvyklé samohláskové spojení – vytváří se hiát).

Přejatá cizí slova a vlastní jména se zakončením na *-ia* se skloňují podle vzoru *růže*. Pouze nominativní koncovka zůstává podle vzoru *žena*, ale i ta se někdy (v hovorů) mění na *-ie*: *Octavia/Octavie, Olympia/Olympie, Sofia/Sofie*. V plurálu jsou koncovky variabilnější – mnohem méně se používají.

U slovenských vlastních jmen *Prievidza, Levoča, Bystrica* je tatáž situace: paradigma jako *růže*, někdy přechází i do koncovky nominativu singuláru.

Vzor píseň

Podle vzoru píseň se deklinují podstatná jména rodu ženského končící na měkkou nebo obojetnou souhlásku. Patří sem feminina zakončená na *-j, -ň, -ř, -ev* (*krev, laboratoř, báseň, tramvaj* a taková cizí propria, která se vyslovují na koncovou hlásku *-j*: *Geffroy*. V 7. pádě pl. je opět variantní substandardní koncovka *-ěma/-ema*, která dominuje v mluveném jazyce, v psaném je tzv. spisovná: *písněmi*.

V celém paradigmatu (kromě nominativu v obou číslech) je pohyblivé *e* (zániková alternace).

Poznámka k regionální výslovnosti: instrumentál singuláru ve východních Čechách *s písňej*, na východní Moravě *s písňou* (shodné se slovenštinou a zvukově podobné i polštině).

Vzor kost

Patří sem všechna feminina, která jsou v základním tvaru zakončená na *-ost* (původně *-ostʹ*), *kořist, čelist, část, bolest*, v plurálu *děti, lidé*. a plurale tantum *paměti*. Jiná kolísají mezi vzorem *kost* a *píseň*.

Nejfrekventovanější pomnožné femininum, které má koncovky jak vzoru *kost*, tak i vzoru *píseň* jsou *dveře*.

U vzoru *kost* je dvojitý tvar v instrumentálu plurálu *kostmi/kostma*. Druhý je substandardní a frekvence v úzu je podobná jako u téže pádové formy vzoru *píseň*.

Podle vzoru *kost* se skloňují i propria *Budapešť, Bukurešť*, (některé variantní koncovky vzoru *kost* mají *Čáslav, Břeclav, Soběslav, Osvětim, Chrudim*).

Poznámka: femininum *oběť* má varianty v instrumentálu plurálu *oběťmi/obětmi*. Dominuje první tvar.

Velké množství feminin zakončených na souhlásku kolísá mezi vzorem *píseň* a *kost*. Příklady uvádíme na základě tabulky ze str. 181 (podle Kodýtky)¹:

Srovnejte varianty inst. *lidmi x lidma*

Deklinace neuter

Kromě známých vzorů *město, moře, kuře, stavení* patří k substantivům rodu středního podstatná jména cizí typu *-um*, o nichž dále. Některá neutra mají skloňování adjektivní. K neutřům patří také podstatná jména deverbativní typu *běhání*.

Vzor město

Substantiva, která se skloňují podle vzoru *město*, mají v nominativu singuláru koncovku *-o*. Patří sem největší počet neuter.

---

¹ Jinde jsou také příklady podle Kodýtky.

pravidlo, jezero, ministerstvo, studentstvo, vlastní jména Česko, Turecko, Portugalsko

Volba koncovky lokativu singuláru *měště/městu* (převažuje v psané i mluvené češtině *měště*) často závisí na povaze lexému, jeho funkci ve větě a předložce.

V instrumentálu plurálu je variantní *-ama*, které v mluvené češtině naprosto převažuje (je tzv. nespisovné), naopak v psané češtině je téměř výhradně *-y*.

V kmeni dochází ke střídání hlásek u některých substantiv – neuter patřících k tomuto vzoru. Jednak jde o kvantitativní alternaci – krácení (*záda – zad*), vkladné *e*, např. *lýtka – lýtek*. Pozor! Vkladné *e* není u substantiv typu *manko – mank*, někdy tvar kolísá, genitiv plurálu je *křovisek* i *křovisk*. K alternaci tvrdé konsonanty s měkkou dochází např. u substantiv *jaro – jaře* i u vzoru *město – měště*. Kolísají tvary s alternací a bez ní u substantiv na *-ko*: *středisko – střediscích/střediskách*, *jablko – jablcích/jablkách* – srovnejte standardní a substandardní tvary.

Dále dochází ke kolísání v rodu. I podle základního tvaru nominativu singuláru lze u některých substantiv zaznamenat kolísání, u standardních forem jsou však většinou tvary sémanticky rozrůzněny, např. *smyčcový kvartet* 'hudební dílo' a *smyčcové kvarteto* 'hudební těleso'. Často je však jeden z dvojice substandardní: nářeční *břich* nebo *břuch x břicho*. Kolísá v rodě i pomnožné podstatné jméno (*ty*) *kasárny* podle vzoru *žena x (ta) kasárna*.

V dativu plurálu je častá koncovka *-ům*, v menší míře *-ám* u takových substantiv jako *muka, luka, děcko, dvířka* (ale i dvířkům).

V instrumentálu plurálu je koncovka –y (v hovoru nestandardní –*ama*). Ve snaze o tzv. spisovnost se někdy autoři textů používají nestandardní –*ami*: městami, nohami (viz též typ *s těmi dvěmi muži*)

V nominativu plurálu dochází u některých substantiv k rozrůzněné podoby bez alternace hlásky a s alternací: *oči x oka, uši x ucha*. Tyto dvojí tvary (a celé paradigma) mají jinou odlišnou sémantickou hodnotu.

Některé pádové tvary vzoru *moře* mohou mít podstatná jména typu *koleno, rameno, břemeno, semeno, vřeteno, temeno*. Podle vzoru *moře* mají tvary v genitivu singuláru, dativu singuláru a lokálu singuláru. Existuje i archaická forma nominativu singuláru a akusativu singuláru *rámě, břímě, sémě, témě, vémě* (ne však od *koleno*).

Substantiva *koleno, rameno* mívají rozrůzněný význam v nepřímých pádech. v genitivu plurálu je *kolen, ramen* (málo frekventované *kolenou, ramenou*). V lokativu plurálu v přeneseném významu se používá v *kolenech, ramenech (řek)*, ale *na kolenách, na ramenách* je řídké, ale možné použít pro párové tělesné orgány.

Vzor moře

Podstatná jména, která se deklinují podle vzoru *moře*, mají v základním tvaru koncovku –*e/ě*. Tento typ je málo produktivní. Nová slova (adaptovaná z cizích jazyků) nabývají ponejvíce morfologickou charakteristiku vzoru *město*. Ke vzoru *moře* patří speciální skupina substantiv (zpravidla názvů míst) se sufixem –*íště* (*pracoviště, naleziště, kluziště, hřiště, Hradiště*).

Dubletní tvar vzoru *moře* je pouze v instrumentálu: *i/-ema* (druhý je substandardní používaný v mluvené řeči).

Poledne a deriváty má málo frekventovaný dubletní tvar v lokativu plurálu *o polednách* (srov. též v jiných pádech plurálu).

Vzor kuře

Kromě nominativu, akusativu a vokálu singuláru, který končí na *e/ě* mají podstatná jména skloňující se podle tohoto typu kmenotvornou příponu *-et*. Typ *kuře* je neproduktivní.

V singuláru mají koncovky jako vzor *moře*, v plurálu mají tytéž koncovky jako vzor *město*. *Děvče*, *mládě*, *zvíře*, *prase* jsou nejfrekventovanější apelativa vzoru *kuře*. Dubletní je koncovka instrumentálu plurálu *-y/-ama*, (druhá nestandardní, velmi frekventovaná v hovorů. Neutrum *dítě* se v plurálu skloňuje jako vzor *kost*. Příjmení *Hrabě* se v singuláru skloňuje také jako vzor *moře* (dle přání nositele).

Vzor stavení

Typická je pro substantiva tohoto typu pádová homonymie. V singuláru je ve všech pádech koncovka nulová, kromě instrumentálu, kde je *-m*. Složenina *století* má v plurálu kmenovou samohlásku *-o-* na *-a-*. V instrumentálu plurálu převládá v mluvené češtině nestandardní koncovka *-ma* nad *-mi*.

K těmto základním a tradičním vzorům neuter by bylo možné ještě dodat vzor *datum*. Podle něho se skloňují podstatná jména zakončená na –*um*, např. *datum*, *album*, *spektrum*, *plénum*, *aktivum*, *univerzum*, *vízum*, *Karolinum*, *Rudolfinum*, *Klementinum*. Do tohoto typu bychom zařadili i neutra řeckého původu se zakončením –*on*: *oxymoron*, *epiteton*.

Podstatné jméno *datum* ve významu den v týdnu kolísá mezi neutrem maskulinem. Skloňování *datum* jako maskulinum *hrad* je však stále považováno za nestandardní a „nespisovné“. Srov. ve slovenštině standardní forma jako maskulinum.

5. Adjektiva (přídavná jména)

Přídavná jména vyjadřují zpravidla statické příznaky substancí. V primární funkci ve větě jsou adjektivním přívlastkem (atributem), který se s dominujícím substantivem shoduje v rodě, čísle a pádě (*hlavní jídlo*)

Sekundárně je adjektivum ve funkci subjektu nebo objektu jako důsledek slovnědruhové gramatické transformace: *sytý hladovému nevěří*. V tomto případě není proces gramatické transformace ukončen, protože adjektivum v této funkci nelze rozvinout adjektivním atributem.

Adjektivum může dále plnit funkci přísudku (*Petr je opilý*) a funkci doplňku (verbálního atributu): *Vrátil se šťasten/šťastný*.

Z hlediska významového a formálního lze rozdělit adjektiva na:

1. vlastní – *nový*, *mladý*, *jarní*

2. přivlastňovací otcův, matčin (v některých mluvnicích i druhově přivlastňovací např. *ovčí*)
3. deverbální – *unavený, snaživý, kropicí*
4. nesklonná – *super/supr, fajn*

K přídavným jménům se řadí i deverbální adjektiva. Deverbální adjektiva patří do skupiny adjektiválií, tedy slov, která svou povahou (formou) připomínají přídavná jména – mají s nimi společné kongruenční kategorie. Nepatří sem však zájmena a číslovky s adjektivním skloňováním.

Deverbální adjektiva je třeba odlišit od zpřídavnělých přechodníků a příčestí. Deverbální adjektiva, na rozdíl od zpřídavnělých přechodníků a příčestí jsou schopna vyjadřovat slovesné kategorie: vid, slovesný rod a relativní čas. Dalším znakem deverbálních adjektiv je schopnost predikativní funkci: (zpřídavnělé přechodníky a příčestí tuto funkci plnit nemohou, neplatí to však bez výjimky).

Syntaktické využití daného deverbálního adjektiva může mít i dvojí morfologický tvar: *překvapený zloděj x zloděj byl překvapen* (vedle možné konstrukce *zloděj byl překvapený*, která je však hovorová).

Deverbální přídavná jména lze od zpřídavnělých přechodníků a příčestí odlišit také významově: Deverbální adjektiva vyjadřují příznak trvalejší, např. *osamělý člověk*, zpřídavnělé přechodníky a

příčestí mají příznak přechodný, časově omezený, např. *vzniklý problém, stojící diváci*.

Z významového hlediska lze adjektiva klasifikovat podle příznaku, který vyjadřují (zpravidla pomocí slovtvorných sufixů):

1. adjektiva kvalitativní: *hořký, šedý, horký*
2. adjektiva relační – vyjadřují vztah k substanti: *podlouhlý, kropící* 'určený ke kroupení', *páteční* 'vztahující se k pátku'.

Poznámka: je možné další, podrobnější dělení: podle tvaru nebo vlastnosti určovaného jména (*okrouhlý*) podle jeho vlastnosti (*úhledný*), subjektivního hodnocení, podle jeho místního a časového (severoevropský, loňský) určení apod.

K adjektivům kvalitativním (jakostním) patří z velké části primární, neodvozená přídavná jména, která vyjadřují statický příznak přímo, neodvozeně: *fatální, plochý*. Ponejvíce vyjadřují vlastnosti živých bytostí, ale i neživých předmětů nebo abstraktních jevů.

Kvalitativní adjektiva lze dále dělit na deskriptivní a kvalifikační. Deskriptivní adjektiva popisují příznak, objektivně z hlediska mluvčího: *tichý, plachý, krotký*. Naproti tomu kvalitativní adjektiva kvalifikační vyjadřují příznak jako výsledek subjektivního hodnocení mluvčího. Toto hodnocení je vyjádřitelné v rozpětí obou antonymních členů: *chudý – bohatý, chytrý – hloupý*.

Vztah k jiným jevům reality vyjadřují přídavná jména relační. Podle povahy vztahu sem patří adjektiva přivlastňující zvířatům (druhově posesivní adjektiva) charakterizující se sufixem/koncovou *-í (či) ovčí, prasečí*. Větší počet přídavných jmen, která do této skupiny patří, vyjadřují vztah k materiálu (*měděný, kovový*), místu (obecní), vyjadřují tvar (kulovitý), fyzickou vlastnost nositele: *plešatý*. Relační adjektiva mohou být odvozena jak od přídavných jmen, tak verb a adverbii.

Poměrně malou část relačních adjektiv lze stupňovat (*zelený – zelenější - nejzelenější*).

Jako neproduktivní pozůstatky z minulých období se vyskytují i krátké tvary adjektiv (nemocen, mlád, hotov, zvědav). Tyto tvary mají ekvivalenty v tvarech dlouhých (adjektivního skloňování *nemocný, mladý, hotový, zvědavý*). Zdaleka ne všechny tvary dlouhé mají však v dnešní češtině ekvivalenty ve tvarech krátkých. Krátké tvary přídavných jmen jsou zpravidla používány v psaném jazyce a ve vyšším stylu mluveném, některé tvary žijí jen v maskulinu (mlád, a nikoli mláda nebo mládo). Vyskytují se ve funkci verba.

Dlouhé a krátké tvary přídavných jmen nemají vždy týž význam. (*prostý člověk x je prost viny, hotové jídlo x byl hotov to udělat*).

Některé krátké tvary adjektiv vyjadřují modální významy (*je povinen tam zajít, jsem hotov jí pomoci*).

Krátké tvary přídavných jmen označují zpravidla vlastnosti živých bytostí.

Uvedené krátké tvary přídavných jmen mají vždy ekvivalent ve tvaru dlouhém. Jedině tvar rád (a jeho rodové formy) se vyskytuje pouze v krátkém tvaru. Není

Krátké tvary přídavných jmen se vyskytují v syntaktické funkci predikativa nebo doplňku. Slovo rád (ráda, rádo) bývá doplňováno předmětem ve 4. pádě.

Posesivní adjektiva jsou jazykové prostředky vyjadřující individuální přivlastňování. Posesivum informuje, že někdo něco vlastní, někomu něco patří, je jeho majetkem. Tvoří se od substantivních základů a označují osoby (zřídka zvířata) rodu mužského a ženského (formální prostředky *-ív, -ova, ovo//-in, -ina, ino*).

Na tomto místě je třeba zmínit ještě přivlastňování druhové - přivlastňování určitému druhu, – zpravidla zvířatům. Uskutečňuje se připojením sufixu *-í* (orlí hnízdo, zaječí doupe).

Posesivní přídavná jména se vyskytují zejména v tzv. spisovných textech. V hovorovém jazyce jsou velmi často nahrazována přivlastňovacím genitivem - *sestřin svetr x svetr (mé) sestry*. Neplatí to pro vlastní jména typu *Karlův most*.

Specifický prostředkem, který některá adjektiva uplatňují, je komparace (stupňování). Stupňování vyjadřuje intenzifikaci vlastnosti, kvality nebo kvantity, její diferenci.

Stupňují se ta přídavná jména, která jsou schopna tvořit antonymní páry. 1. stupeň (pozitiv) vyjadřuje základní tvar přídavného jména.

Komparativ (2. stupeň) srovnává příznak s mírou stupně prvního. *Rychlejší vyhrává* (rychlejší = rychlý + dodatečný stupeň rychlosti).

Srovnávání se uskutečňuje pomocí spojek než (hovor. jako), dále souvztažnými dvojicemi zájmen *čím – tím*. Komparativ může být dále zpřesněn nebo zdůrazněn modifikujícími výrazy *ještě, trochu, poněkud, mnohem*, atd.

Komparativ tedy srovnává vlastnost či míru s vlastností či mírou vyjádřenou přídavným jménem v pozitivu. Zvláštním případem komparativu je elativ (absolutní komparativ), který míru vlastnosti nesrovnává, ale míra vlastnosti je subjektivně hodnocena: *do hovoru vstoupila starší žena, poněkud silnější dáma, vyšší odborná škola*

Třetím stupněm je superlativ, který vyjadřuje nejvyšší vlastnost (míru). Tvoří se obvykle spojením zájmen ten (ta, to) = nej+2. stupeň příd. jména.

Superlativ je možný i bez srovnání s 1. a 2. stupněm, jako absolutní superlativ: *prožil jsem to nejkrásnější období svého života* = ve smyslu *(velmi) krásné období*.

Zvláštní funkcí superlativu je vyjadřování kladu zápořem. Superlativ v záporu vyjadřuje pozitiv v kladu. Je tak dosažen eufemistický význam: *už není nejmladší* = *je už starý*.

6. Deiktická slova

K deiktickým slovům (pronominálním) tedy slovům nástavbovým, která skutečnost nepojmenovávají, ale označují jiným způsobem,

prostřednictvím (po)ukázání. Patří sem hlavně zájmena (pronomina) a slova, která se se zájmeny shodují formou a funkčně sémantickou charakteristikou, tedy zájmenná příslovce a zájmenná adjektiva a zájmenné číslovky.

Zájmena zahrnují relativně malý počet neproduktivních jednotek, jejich frekvence v textech je však vysoká, v hovorovém jazyce ještě vyšší. Jsou charakterizována specifickými zájmennými kořeny *k-*, *t-*. I z hlediska slovotvorného se vyznačují zvláštními postupy, např. reduplikací, tj. spřahováním jednotlivých komponentů: *tentýž*, *tento*, *tahle*, *támhle*, substandardně *tadyhlenc/tadydlenc* apod.

Deiktická slova vyjadřují gramatické kategorie zastupujícího slovního druhu, tj. jmen, případně dalšího nastavbového slovního druhu, jakým jsou číslovky; vyjadřují tedy rod, číslo a pád.

Také ve větné struktuře zaujímají deiktická slova pozice zastupujícího (nastavovaného) slovního druhu. Plní tedy jak funkce primární, tak sekundární (případně terciální).

V primární funkci hrají deiktická slova roli:

- subjektu nebo objektu (zastupují podstatné jméno): *Ty nemusíš dělat vůbec nic.*
- shodného přívlastku: *Tvoje dcera to pěkně zpackala.*
- příslovečného určení: *Ztratil jsem peněženku někde tam.*

V sekundární funkci se deiktická slova vyskytují jako:

- neshodný přívlastek: *dej mi kousek něčeho*

- přísudek: *To je vaše?*
- příslovečného určení: *Necháme Vás tam*
- doplňku: *Nakonec tam budete sami.*

Podle toho, který slovní druh zájmena zastupují, lze hovořit

- o zájmenech **substantivních**: *kdo, co* a jejich deriváty a všechna osobní zájmena
- o zájmenech **adjektivních**: rodová zájmena
- o **zájmenných příslovcích**.

Uvedené druhy zájmen mají určité specifické vlastnosti:

Substantivní zájmena:

- nelze je rozvíjet shodným adjektivním přívlastkem (*dlouhý on*). Je však možné postponované adjektivum nebo substantivum: *já blbec, já hloupá*
- osobní zájmena existují v tzv. etickém dativu: *To ti bylo takového randálu!*
- nejsou kvalifikující složkou v adordinační skupině, např. *debil řidič* (nikoli *debil on*)

Adjektivní zájmena se gramaticky transponují:

- ukazovací zájmeno *ten, ta, to* vyskytující se ve funkci podmětu nebo předmětu se sémanticky i funkčně sblíží se zájmenem *on, ona, ono*. Existují variantní formy: *A co ti ten na to řekl?* // *A co ti on na to řekl?*

- nemohu být rozvíjena příslovci, např. *příliš takové*
- zájmeno *sám* se ve větě uplatňuje jako krátký tvar adjektiva „řád“. (*Byl tam sám.*) Na rozdíl od tohoto adjektiva může být použito ve funkci shodného adverbia: *Tam chodí pěšky i sám císař.*

Ze slovnědruhových transpozic se u zájmen uplatňuje zejména substantivizace: *Naši mě dnes ven nepustí. Hele a co ten tvůj, už to ví?* Deiktická slova někdy také fungují jako adjektiva: *Je už strašně nervózní, takový nesvůj.* Někdy se objevují i ve funkci částic: *Ale copak?*

Na základě vztahu ke komunikantům lze zájmena rozdělit na osobní, zvrtná a přivlastňovací.

Zájmena osobní v první a druhé osobě poukazují buď na autora (1. osoba) nebo na adresáta (2. osoba). Zastupují tedy účastníky komunikace a poukazují ke skutečnosti. Osobní zájmena v těchto dvou osobách mohou označovat (suplovat) lidskou bytost (vždy v 1. osobě a většinou ve 2. osobě). Odlišný charakter má osoba třetí osobního zájmena, která pojmenovává i nereálné a nepřítomné účastníky komunikačního aktu, zvířata, věci a jevy.

Zájmena reflexivní (zvrtná) poukazují na objekt nebo na nositele děje: *Zítří si napíše domácí úkoly. Oblékněte se.* Není však zvrtným zájmenem takové *se, si*, které nelze nahradit nějakým osobním zájmenem nebo substantivem: *Podívej se na sebe do zrcadla.*

Zájmena posesivní (přivlastňovací) identifikují vlastníka objektu. Přivlastňovací zájmena mohou představovat více významů, např. věta *To jsou moje knihy* může informovat o tom, že jsou to knihy v mém vlastnictví, že jsou to knihy, které jsem napsal. Posesivní zájmeno může mít vyjadřovat i tři a více významy. Věta *Ale to je tvoje fotka* může znamenat, že je to fotografie, jehož majitelem je adresát výpovědi, fotografie, kterou udělal adresát výpovědi nebo fotografie, na které je majitel fotografie zachycen.

Druhy deiktických slov

K identifikaci, (po)ukazování ke skutečnosti, k živým bytostem, okolnostem, příznakům slouží demonstrativa (ukazovací zájmena, ale také některá příslovce a některé číslovky).

Demonstrativa vyjadřují vzdálenost od mluvčího, a deixí prostorovou (*tato, tadyhle, támhleten, semhle, odtud* nebo deixí časovou *onehdy, poté*).

Identifikačními prostředky jsou vlastní identifikátory, které vyjadřují identitu téhož objektu: *Jel jsem touž cestou jako předevcírem*. Deiktická složka vlastních identifikátorů je uplatněna ještě důsledněji v hovorových a obecněčeských podobách lexikalizovaných spojení *ten samý/ten samej* ('tentýž').

7. Numeralia (číslovky)

Nástavbovým slovním druhem vyjadřujícím kvantovost jsou číslovky. (numeralia). Jsou formovány substantivností, adjektivností nebo adverbialností. Ve větě mohou plnit funkci primární i sekundární.

V primární funkci se číslovky vyskytují jako:

- podmět nebo předmět: *Pět lidí dnes nepřišlo. Věnovali organizaci milion Eur.*
- shodný přívlastek: *K původním dvěma lidem se přidávali další.*
- příslovečné určení: *Vždyť jsem Ti to říkala už aspoň desetkrát.*

Ve funkci sekundární se číslovky vyskytují:

- jako neshodný přívlastek (*Venku stojí zástupy tisíců lidí.*)
- jako jmenná část přísudku: *V cíli byl třetí.*
- substantivní číslovka jako příslovečné určení: *Chodili tam po jednom.*
- případně i jako doplněk: *Přišel jako šestý. Studentky se dostavily tři.*

Kvantovost lze vyjadřovat i jinými slovními druhy, jako jsou kvantitativní adverbia, která obvykle označují neurčité množství: *málo, trochu, hodně, poslední*. Kvantovost lze též vyjadřovat substantivy, která sama o sobě prvek kvantovosti nemají a množství označují syntaktickými spojeními: *pytel brambor, sklenice mléka*.

Velké množství významů, které jsou číslovky schopny vyjadřovat, vybízí k příslušnému (podrobnějšímu) členění numeralií. Vyjít by bylo

možné ze základního dělení na číslovky, které vyjadřují pouze (prosté) množství a nemají vedlejší významy a na číslovky, které jsou kromě kvantovosti nositeli i jiných lexikálních významů. K číslovkám však také patří ty výrazy, které samy kvantovost nevyjadřují, např. názvy číslic (viz dále číslovky numerické).

Číslovky základní

Označují prostý počet entit a jevů, které mohou být vyjádřeny počítatelnými substantivy. Číslovka základní vyjadřuje pouze kvantitu, nenesení další významy (*dvě židle, třicet tři knihy*).

Některé základní číslovky je třeba odlišit od číslovek dílových. Numerale *půldruhého (půldruha)* – *Dám ti půldruhé sklenice vody* je číslovkou základní, protože uvádí počet jevů. Projevuje se to i v pravopise (psáno dohromady) na rozdíl od *půl druhé sklenice*, kde číslovka vyjadřuje pořadí.

K základním číslovkám patří také ty, které označují neurčitý počet něčeho, tedy podle tradičního dělení sem patří číslovky neurčité typu *málo, mnoho, několik, tolik, nejeden*. Patří sem i číslovky vyjadřující řádové hodnoty – používají se v plurálové formě: *byly jich tisíce, popudil si proti sobě desítky*. K základním numeralím neurčitým lze řadit i výrazy *n, x*.

Číslovky základní jsou rozmanité i po stránce formální; mají zájmené skloňování (*jeden*), substantivní (*sto*). Číslovky *jeden, dva* rozlišují mluvnický rod (*jedna, jedno, dvě, taktéž oba, obě*). Navíc je

číslovka *dva, oba* jako jediný tvar schopna rozlišit plurálovou mužskou neživotnou a ženskou formu od singulárové.

Číslovky numerické

Některé numerické číslovky mají formu číslovek základních. Liší se však od nich tím, že nevyjadřují počet entit a jevů, ale vyjadřují sebe sama, pojmenovávají číslo samotné: *tři, čtyři, sto milionů* apod. Číslovky jeden a dva jsou schopny vyjadřovat rody, běžně se však používají ve femininu: *jedna, dvě, , jedna plus dvě jsou tři* (tak je tomu i v případě spojení se substantivy u číslovek základních)

K numerickým číslovkám dále patří názvy číslic: *jednička, dvojka, trojka* atd. Platnost numerických číslovek mají i číslovky v plurálové formě označující číselné rangy, *desítky, stovky* a patří sem i číslovky jinak dílové např. *Zaokrouhlete to na desetiny.*

Číslovky úhrnné

Významově se ze základních číslovek vydělují číslovky úhrnné, které mají rys pojmenování celku, úhrnu. *Formy dvě, tré, čtvero, patero, šestero, desatero, stero, tisícero* v neurčité formě např. *vícero, kolikero* se v dnešním jazykovém úzu vyskytují zřídka – jsou nahrazovány číslovkami základními. Úhrnné číslovky charakterizují celek, vyjadřují propojenost jednotlivých entit úhrnnou číslovkou označovaných: *čtvero soch, tré stavení.* V současných textech nejsou příliš frekventované, pokud se

vyskytují, pak spíše v ustálených obratech a nepřesahují obvykle hodnotu deset *desatero přikázání, devatero hor, patero řemesel*. Silně archaické jsou úhrnné číslovky *dvé, tré*. Existují i formy neurčité: *Máme několikero přání*.

Číslovky souborové

Číslovky souborové udávají počet souborů, který je vyjádřen substantivem. Takovým souborem může být svazek, sada, krabice, souprava, kterým člověk disponuje v životní praxi. Číslovka ve spojení *jedny klíče, dvoje klíče, troje klíče* tedy udává počet svazků klíčů, tedy kvantitu, o jejich kvalitě číslovka souborová nevypovídá.

Souborová číslovka může být i neurčitá (*Kolikery boty potřebuješ?*) nebo úplností (*oboje rukavice*).

Ve spojení s pomnožnými substantivy udává číslovka souborová prostý počet kusů, a plní funkci číslovky základní: *jedny dveře, dvoje kamna*.

V jazykovém úzu jsou souborové číslovky používány v nízkých hodnotách, zpravidla jen ve formách *jedny, dvoje, troje*, řidčeji už *čtvery, patery*. Čím vyšší hodnota takové číslovky, tím je její výskyt v textech vzácnější. Nejvyšší hodnotu má *tisícery*, kombinované souborové se nepoužívají, s výjimkou forem typu *devěadvacatery*. Tento typ se však vyskytuje jen ojediněle.

Číslovky druhové

Číslovky souborové mají formu adjektiv, dovedou rozlišit rod a označují počet druhů určitého jevu označeného substantivem. O samotném počtu jevů druhová číslovka nevyovídá. Tyto číslovky se spojují jak se substantivy počítatelnými (*obvykle nosil dvojí klíče*), tak nepočítatelnými (*trojí dříví*). Od počtu čtyři formálně rozlišují druhové číslovky rod (*pateré ponožky*) – měkké skloňování číslovek *dvojí, trojí* neumožňuje z tvaru číslovky poznat rod substantiva, s nímž se číslovka pojí.

Existují i neurčité podoby druhových číslovek, např. *vícery, tolikery* a druhová číslovka úplnostní *vezmu si obojí tyčinky*.

Číslovky násobné

Vyjadřují počet opakování, frekvenci děje. Formálně mohou mít podobu adjektivní (*několikanásobný, dvojnásobný*) nebo adverbialní (*tolikrát, pětkrát*).

Číslovku násobnou lze vytvořit od jakékoli základní číslovky, v případě číslovek násobných ve tvaru je nejvyšší forma *tisícinásobný*.

Zvláštní adverbialní formou násobných číslovek jsou *dvojmo, trojmo*, které vyjadřují výsledek násobného děje: *Fakturu vyhotovte dvojmo*. Adjektivní formu mají číslovky typu *trojitá vrstva*. K tomuto adjektivnímu typu lze vytvořit taktéž formu adverbialní: *trojitě*.

Číslovky dílové

Vyjadřují nějaký díl celku. Jsou dvojí: nesklonné typu *půl, čtvrt, tři čtvrtě* a sklonné typu *čtvrtina, polovina*. Pozor! *Půlka, čtvrtka* se do dílových číslovek nezařazují, protože nejsou částí celku, nýbrž tvoří celek.

Číslovky skupinové

Tento druh číslovek označuje skupiny osob (nejčastěji), někdy i skupinu věcí nebo nějakého jevu: *utvořte čtveřice, šestice, pár; fotbalová jedenáctka*. Některé druhové číslovky jsou formálně totožné se základními, resp. numerickými: *stovka, tisícovka*. Srov.: *tu máš tisícovku a kup si něco x propašoval tisícovku cigaret*.

Číslovky řadové

Označují hierarchii jevů. Vytvářejí se od všech základních číslovek, s výjimkou formy *první, druhý/á/é*. Skloňují se jako adjektiva měkká *poslední, třetí* nebo tvrdá *pátý, osmdesátý osmý*. K řadovým číslovkám patří i typ *půlmilióntý zákazník*.

Pořadí realizace děje vyjadřují řadové číslovky v adverbiální formě: *poprvé, podruhé, potřetí, poněkolikáté*. K nim se řadí i úplností výraz *pokaždé*. Pořadí složek výčtu vyjadřují řadové číslovky jako *za druhé, za třetí* a neurčité *za x-té, za n-té*.

Gramatické prostředky

Pokud číslovky zastupují slovní druh substantiv nebo adjektiv, vyjadřují gramatické kategorie rodu, čísla, pádu.

Některé číslovky některé mluvnické kategorie nevyjadřují: číslovky souborové typu *patero*, *sedmero* nemají tvar pro mužský rod a omezeně se používá tvar rodu ženského *šestera kaše*. Číslovky *dvé*, *tré* (*i obé*) nemají tvar pro instrumentál a tvary v jiných pádech jsou v textech vzácné.

8. Verba (slovesa)

Verba vyjadřují dynamický příznak jevů (probíhajících v čase)². Sloveso může mít tvary jak jednoduché, tak složené, což znamená, že jeden tvar slovesa může být tvořen i více výrazovými jednotkami.

Slovesa lze základním způsobem rozlišit na určité (verbum finitum) a neurčité (verbum infinitum). Tvary určité slovesa jsou schopny vyjadřovat slovesné gramatické kategorie, naproti neurčité, verbum infinitum, nevyjadřuje žádnou gramatickou kategorii nebo vyjadřuje omezeně jen některé z nich. K infinitním tvarům patří infinitiv (neurčitek), participia (příčestí), transgresivy (přechodníky) deverbální substantivum (podstatné jméno slovesné), deverbální substantivum (přídavné jméno slovesné)

Sloveso ve tvaru určitém je součástí základní větné struktury. Uplatňuje se valence, tedy schopnost vázat na sebe jiné slovnědruhové formy (jiných slovních druhů i slovesa).

---

² Por. „obrozenecký“ termín *časoslovo*, viz též německy *Zeitwort*, polsky *czasownik*.

Slovnědruhové transpozice

Deverbální substantivum

Podstatné jméno slovesné (deverbální substantivum) patří k slovním druhům substantiv – proces slovotvorné transpozice byl zcela ukončen. Podstatné jméno slovesné vzniklo z potřeby zhutnit výpověď.

Deverbální substantivum nelze vytvořit ze všech sloves. Ačkoli je to plnohodnotné substantivum, dovede kromě všech kategorií jmenných vyjadřovat i vidový význam: např. *zapínání x zapnutí*.

Transpozice děje z verba do deverbálního substantiva má syntaktické důsledky: zatímco jako sloveso mělo ve větě funkci predikátu *Soused loví ryby*, ve funkci deverbálního substantiva se ve větě struktuře vyskytuje jako podmět *Lovení ryb ho uspokojuje* nebo předmět *Už se všichni těšili na lovení ryb*. U deverbálních substantiv lovení je patrné zachování imperfektivního tvaru.

Použití verbonominální konstrukce namísto prostého slovesa v přísudku přináší jisté „výhody“ pro komunikaci, protože se děj původně vyjádřený ve východisku (tématu) dostává do jádra výpovědi (rématu), např.:

Učitel hodnotí / žáky podle jejich výsledků

Učitel provádí / hodnocení žáků podle jejich výsledků

Dalšími důvody je zhutnění a kondenzace promluvy v odborných, vědeckých, ale i publicistických textech, kdy použití deverbálního substantiva nevyžaduje doplnění vedlejší větou, např.

Vedení rozhodlo, že [nutné doplnění]

Vedení učinilo rozhodnutí

Deverbální substantiva vyjadřují obecnější významy, proto jsou často součástí odborných textů:

rozebrali jsme souvětí x provedli jsme rozbor souvětí

odpadky jsme odvezli x zajistili jsme odvoz odpadků

Funkci podstatného jména slovesného někdy přebírá sloveso v infinitivu. Jako každý tvar slovesa vyjadřuje i infinitiv proces, průběh děje, není však schopen vyjádřit osobu ani čas.

Lovení ryb je zde zakázáno x Lovit ryby je zde zakázáno.

Snění je krásné. x Snít je krásné

Podstatná jména slovesná se v textech objevují zřídka a forma množného čísla není tvarově manifestována. Vyjadřuje ponejvíce druh nebo variace téhož substantizovaného děje.

Deverbální substantiva mají i v rámci paradigmatu omezené tvarově distinktní schopnosti (vzor stavení se vyznačuje silnou tvarovou homonymií).

Podstatná jména slovesná (a v jejich funkci infinitivní forma slovesa) nevyjadřují slovesné kategorie (kromě vidové). Tento nedostatek je nahrazován lexikálně a slovosledně.

Deverbální adjektivum

Na rozdíl od deverbálního substantiva, u něhož je slovnědruhová transpozice ukončena a lze hovořit o transpozici slovtvorné, lze chápat transformaci na deverbální adjektiva jako proces neukončený. Hovoříme tedy o verbech s příznakem adjektiva nebo s příznakem adverbia (použité v doplňku). K druhům deverbálních adjektiv patří:

zpřídavnělý přechodník současný (tradičně nazývaný „přítomný“)
uklízející

zpřídavnělý přechodník předčasný (tradičně nazývaný „minulý“)
uklidivší

zpřídavnělé přičestí činné
zmizelý,

zpřídavnělé přičestí trpné
*provedený (krátký tvar *proveden*) vzatý (vzat)*

Uvedená soustava forem je značně asymetrická: relativní čas je účasten na konstituování tvarů činných, u tvarů trpných není relativní čas rozlišitelný. Pomáhá zde vid motivujícího slovesa: tvary aktiva na *-cí* jsou tvořeny jen od sloves imperfektivních, tvary na *-lý, -ší* jsou naopak tvořeny pouze od sloves perfektivních.

Deverbální adjektivum si zachovává primární slovesnou funkci, je-li součástí

pasivních větných konstrukcí jako

a) **příčestí trpné:**

1. *Historika byla líčena poutavě* (rod procesuální, pouze krátká forma)
2. *Historika byla vyličena poutavě* (výsledný stav, pouze krátká forma)
3. *Román byl vydán/vydáný* (vlastnost vyplynulá z trpně pojatého děje, krátká i dlouhá forma)

4. *Nájemné mám zapláceno*. V mužském a ženském rodě se hovorové formě objevuje dlouhý tvar, v rodě středním zůstává i v hovorovém a kolokviálním jazyce tvar krátký. (*Oběd mám uvařený. Snídani mám připravenou. Máme zamčino.*)³

b) **přívlastku**

Deverbální adjektivum zakončené na *-ný, tý*:

Boty, které jsem si obula - *obuté boty*

---

³ Srov. Mira Načeva Marvanová, *Perfektum v současné češtině*, Praha: Lidové noviny 2010, ISBN 978-80-7422-041-8.

Ubodali člověka - *ubodaný člověk*

c) doplňku

Vyskytuje se v podobě nominativní:

Ze zájezdu přijel nemocen. (V hovorovém jazyce častěji *nemocný*).

nebo v podobě akusativní:

Našla otce ležícího.

Gramatické prostředky

Deverbální adjektiva ztrácejí transpozicí ze sloves jeden z jejich hlavních znaků – osobu. Zůstává však zachována kategorie čísla:

zvadlé listí

smějící se dívky

Deverbální adjektivum nejsou schopny vyjádřit čas absolutní, ale tak jako přechodníky vyjadřovat čas relativní (tuto schopnost od nich a od příčestí činného přejímají):

prošel - prošlá jízdenka, povadl - povadlé květiny

přečetiši – přečetiší knihy

U zpřídatnělých přechodníků je základní rodový význam zachován.

Přídavná jména vytvořená ze sloves zakončená na *-lý* jsou na ústupu. U tohoto typu adjektiv se navíc projevuje neutralizace protikladu pasivnosti/aktivnosti.

Infinitiv

Infinitiv je spolu s deverbálním substantivem výrazným prostředkem pro zhutnění propozice. V primární funkci je slovesem přítomným v predikátu, sekundárně plní funkce podstatného a přídavného jména a příslovce.

Verbum finitum ve funkci podmětu:

Nabízet takové zboží je nestydatost. (Nabízení takového zboží...)

Verbum finitum ve funkci přívlastku: *Soudkyně neměla důvod nevěřit svědkovi.* Verbum finitum bývá v těchto větách zaměnitelné s vedlejší větou: *Soudkyně neměla důvod, aby nevěřila svědkovi.*

Verbum finitum v roli příslovečného určení:

Odešli do lesa sbírat borůvky. (Infinitiv zde supluje vedlejší větu příslovečnou – účelovou)

Transgresivy (přechodníky)

Přechodníky jsou prostředkem hierarchizace dějů, vyjadřují relativní čas. Vě větě se vztahují k témuž podmětu, ke kterému se pojí verbum finitum:

Prošmejdiv kuchyň (on), začal hledat v pokoji (on).

Transgresivy mají některé rysy přídavných jmen: vyjadřují číslo a jmenný rod.

Rozlišuje se rod a číslo přechodníku předčasného (minulého) a přechodníku současného (přítomného).

Transgresiv současný vyjadřuje děj, který probíhá současně s jiným dějem. Protože absolutně může vyjadřovat i děj minulý (probíhající současně s minulým dějem vyjádřeným v další části věty slovesem v určitém tvaru), je vhodné a přesnější označovat jej pojmem „současný“.

Přechodníky, jak současný tak (zejména) předčasný, jsou výrazně knižním prostředkem. Dnes se jen zřídka používají v psaných textech. V projevech ústních se vyskytují jen pro ozvláštění jazyka, u slavnostních příležitostí. Mohou být použity za účelem vyvolání humorného efektu.

Participiální konstrukce *jsa, byv* + participium pasivní mají význam procesuální (jsou-li vidu nedokonavého) nebo význam statický (někdy i procesuální), *jsou-li* ve vidu dokonavém.

Přechodník současný činný tvořený od kmene přítomného má tvary singuláru maskulina *-a* nebo *ě(e)*, singuláru feminina a neutra *-ouc, -íc*. Pro plurál ve všech rodech jsou formanty *-ouce* a *-íce*.

Soubor formantů *-a, -ouc, -ouce* se připojuje k slovesům, které mají ve 3. os. plurálu koncovku *-ou*. Může však být připojen i ke slovesům, které mají ve všech přítomných tvarech měkké zakončení, jako např. *mažou*: tvary přechodníků jsou pro mask. sg. *maže* – pro fem. a neutrum sg. *mažíc* – pro všechny rody v plurálu *mažíce*. Všechna ostatní slovesa tvoří

přechodníky současné podle tohoto souboru formantů *e(ě) – íc – íce*. Tvary singuláru maskulina *-a, e* (psáno někdy *ě*) signalizují, že se nejedná o singulár maskulina, ale že je to význam přechodníku současného. Přechodník současný se tvoří zpravidla od sloves nedokonavých.

Od kmene infinitivního převážně dokonavých sloves se tvoří přechodník předčasný. Stejně jako přechodník tzv. přítomný má tři formy zakončení: pro maskulinum singuláru *v* nebo $\emptyset$, *-v*, pro femininum a neutrum singuláru *-(v)ši* a pro všechny rody v plurálu *-(v)še*. Jedná se tedy o nekoncevé sufixy *- $\emptyset$ -/-v-*, a *-š-/-vš-*. Varianta přechodníku předčasného s *-v-* ve formantu se používá tehdy, pokud je kmen zakončený konsonantou.

Slovesné třídy podle přítomných tvarů 3. os. sg.

Dělení podle zakončení 3. osoby singuláru: 1. *-e*, 2. *-ne/me*, 3. *-je*, 4. *-í*, 5. *-á*. Obecně lze říci, že tvarová pestrost se snižuje, čím je třída vyšší. Morfologicky se nová slovesa převzatá do češtiny zařazují z velké většiny do 4. a 5. třídy.

zakončení prez. kmene	infinitivní kmen <u>většinou</u> zakončen na*:
1. <i>-e</i>	<i>0</i>
2. <i>-ne/-me</i>	<i>-nou-</i>

3. – <i>je</i>	- <i>ova-</i>
4. – <i>í</i>	- <i>e-</i>
5. – <i>á</i>	- <i>a-</i>

*je to jen pomůcka - na základě frekvence, slovesa se dělí do 6 infinitivních tříd – viz též tvoření slov

1. třída –

Vzor nese

Ke vzoru nese patří slovesa se zakončením –*e* ve 3. os. sg. V infinitivu mají tato slovesa –*i-* před koncovým *t*, např. *růst, plést, trást, kvést*. Rozkazovací způsob se tvoří od přítomného kmene nulovým morfémem: *nes!*

Příčestí minulé : *nesl*, příčestí trpné *nesen* (zde všude rodové koncovky)

Vzor bere

K tomuto vzoru patří slovesa, která mají tvrdé zakončení přítomného kmene. Infinitivní kmen mají zakončen na dlouhou samohlásku *á*: *brát*. U sloves této skupiny dochází dosti často k alternaci vokálů i konsonantů: *drát - dere, hnát – žene*. Vyskytují se nejčastěji tato slovesa vzoru bere: *zvat, rvát, prát, žrát, štvát*. Příčestí minulé *bral*, trpné: *brán*. Rozkazovací způsob se tvoří nulovým morfémem (*ber!*), avšak u sloves, jejichž kmen je

zakončen alespoň na dvě souhlásky, se imperativ tvoří přidáním koncovky *i*: *zařvi!* (U některých sloves vzoru *bere* dochází k přechodu k 5. třídě – vzoru *dělá*: *libe – libá, kope – kopá, dříme – dřímá, hýbe – hýbá*.)

Vzor peče

Slovesa této třídy mají zakončení infinitivu na *-ct* nebo *-ci*. Infinitiv končí na souhlásku a často dochází k alternacím v préteritu: *vymoci / vymoct – vymohl*. Některá ze sloves, jejichž infinitiv je zakončen na *-ct/-ci* (*říct – říci*) dnes patří (přešla) do 2. slovesné třídy, vzor *tiskne*.

Rozkazovací způsob vzoru *peče* se tvoří připojením nulové koncovky: *peč!*

Příčestí minulé *pekl*, trpné *pečen*.

Podle tohoto vzoru se časuje frekventované sloveso *může*. Tvary 1. os. sg. a 3. os. plurálu *můžu – můžou* (místo *mohu, můžu*) jsou dnes v hovoru téměř výlučné, převládají i v psané češtině.

Vzor maže

K tomuto vzoru patří slovesa, jejichž infinitiv je zakončený na krátkou samohlásku. Některá však mají i infinitiv zakončený na samohlásku dlouhou, pak se liší od vzoru *bere* tím, že při ohýbání se změkčuje kmenová souhláska: *psát – píšu, lhát – lžu*. Kolísání je v 1. osobě singuláru *mažu/maži* (*maži* dnes jen v psaných textech, i zde se však objevuje vzácně a pokud je použito, tak je stylisticky příznakové. Totéž platí pro 3. osobu plurálu *mažou/maží*.)

Imperativ se tvoří buď nulovou koncovou *maž!* nebo – je-li kmen slovesa zakončen nejméně dvěma souhláskami – koncovku *i* – *odešli!* Příčestí minulé *mazal*, příčestí trpné *mazán*.

Nejčastěji se vyskytující slovesa patřící k tomuto vzoru: *dokázat, lhát, poslat, podepsat*.

Vzor umře

Podle tohoto vzoru se skloňují slovesa, která mají infinitivní kmen zakončený dlouhou samohláskou *í* (*vřít*). Prézentsní kmen je zakončen konsonantou *ř*.

Imperativ se tvoří koncovkou *i*: *rozevři!*

Minulé participium *umřel*, příčestí trpné *třen*

Frekventovaná slovesa patřící ke vzoru *umře*: *zavře, opře, sevře*,

2. třída

Vzor tiskne

Infinitivní kmen mají slovesa této třídy zakončen na *-ou* (*napadnout*).

Imperativ zakončený na *i*: (*tiskni!*), příčestí trpné *tiskl*, v substandardu v mluvené řeči nejčastěji *tisknul*. Příčestí trpné *tisknut*, příčestí minulé *tištěn*. Nejčastější slovesa: *rozhodne, všimne si, nabídne*.

Vzor mine

Patří sem slovesa, která mají před příponou *-n, ln* nebo *rn*. Infinitivní kmen je zakončen na *-ou*, kmen příčestí činného je zakončen na *nu* (*minul*).

Imperativ se tvoří nulovým morfémem: *miň!*

Příčestí minulé *minul*, příčestí trpné *minut*.

Nejčastěji se vyskytující slovesa tohoto vzoru v textech: *zapomenout, zahynout, prominout*.

Prefigovaná slovesa se základem *-pomenout* existují ve dvou podobách: *zapomenul/zapomněl*. Jak v mluvené tak v psané češtině naprosto převládá forma *zapomněl*.

Vzor začne

K tomuto typu se řadí i slovesa, která jsou ve 3. os. sg. zakončena na *-me*. V infinitivu mají slovesa tohoto vzoru *-í-* nebo *-ou-*, Imperativ se tvoří morfémem *i* (*začni!*), v příčestí minulém přípona *ova* (je vložena mezi kořen a *l*): *existoval*. Příčestí trpné *začat*. Mezi frekventovaná slovesa patří k tomuto vzoru *vezme, zaujme, počne, pronajme, tne, žne*.

3. třída

Slovesa 3. třídy mají dvojí tvary 1. osoby sg. a 3. osoby plurálu: *žaluji/ju, žalují/žalujou*. V mluvené češtině jsou používány takřka výhradně zadní koncové vokály, v češtině psané tvary *žaluju, žalujou* také výrazně převládají.

Vzor kryje

Rozkazovací způsob *kryj* (na konci je nulový morfém). Imperativ u frekventovaného slovesa hraje je *hraj* (častější) a *hrej* (méně častý, v mluvené češtině se téměř nevyskytující), přičestí minulé *kryl*, přičestí trpné *kryt*.

Frekventovaná slovesa patřící k tomuto typu jsou *použije, přispěje, přiměje, směje se, rozbije*.

Slovesa tohoto typu mají v hovorové češtině v 1. os. pl. indikativu hojně používanou koncovku *-em*: *kryjem* (není součástí standardu)

Vzor kupuje

K tomuto typu patří slovesa, které mají v přičestí minulém vložené *-ova-* mezi kořen a koncové *l*. Tato slovesa tvoří velmi často imperfektivní protějšky k perfektivům (patřícím k 4. slovesné třídě): *koupil – kupoval*.

Imperativ *kupuj* (s nulovým koncovým morfémem), přičestí minulé *kupoval*, přičestí trpné *kupován*.

Často se vyskytující slovesa v textech v tomto typu jsou: *pracuje, potřebuje, existuje, považuje*.

Při odvozování nedokonavých sloves tohoto typu dochází často k hláskové alternaci: *ohrozit – ohrožovat, přibrzdit – přibržd'ovat*.

4. třída

Nejvíce českých sloves patří do této slovesné třídy. Je pro ni charakteristická koncovka 1. osoby singuláru *-ím*, která znemožňuje výskyt dubletního tvaru v 1. osobě plurálu: *prosím – prosíme (ne prosím)* - u sloves 3. třídy je dubleta možná: *1. os. pl. vyvraždíme/vyvraždím*, protože 1. osoba singuláru má tvar odlišný: *vyvraždí*.

Vzor *prosí*

Slovesa patřící k tomuto typu mají infinitivní kmen zakončen na *-i*.

Imperativ je tvořen nulovým morfémem: *pros!*. Příčestí minulé *prosil*, příčestí trpné má podobu odlišnou: *(prošen), vrácen*

Frekventovaná slovesa v tomto typu jsou: *cítí, platí, chodí, tvrdí*

Vzor *trpí*

Slovesa tohoto typu mají v infinitivním kmeni *-e* nebo psané *-ě*. Rozkazovací způsob se tvoří tak jak v případě vzoru *prosí* nulovým morfémem: *trp*. Příčestí minulé má podobu *trpěl*, příčestí trpné *trpěn*.

Frekventovaná slovesa tohoto typu jsou *myslí, slyší, drží, mlčí, bolí*.

Vzor *sází*

Infinitivní kmen těchto sloves je zakončen na *-e*. Výrazným rysem sloves tohoto typu je podoba rozkazovacího způsobu; na rozdíl od vzorů *prosí* a *trpí* má vzor *sází* imperativní formu *sázej*. Příčestí minulé má formu *sázel*, participium pasivní *sázen*.

Frekventovaná slovesa tohoto typu: *nabízet, přicházet, vracet, vytvářet*. Je třeba dodat, že u variantních forem 3. osoby plurálu *sází/sázejí* vítězí podoby *sázejí*, navíc v mluvené hororové substandardní (tzv. nespisovné) formě se velmi často objevuje indikativní tvar 3. osoby plurálu *sázej* (zejména v české části území).

5. třída

Některá slovesa 1. slovesné třídy mají i podobu 5. slovesné třídy (kolísají) – *kope/kopá, líbe/líbá, houpe se/houpá se*.

Vzor dělá

Tak jako slovesa 4. třídy nemají slovesa 5. třídy variantní koncovku plurálu (hovorové češtiny) *-ám*, protože je tato koncovka „obsazena“ pro 1. osobu singuláru v indikativu.

Rozkazovací způsob se tvoří tak jako u vzoru *sází: dělej!*, příčestí minulé *dělal*, příčestí trpné (*u*)*dělán*.

K frekventovaným slovesům této třídy patří: *nechá, vypadá, zeptá se, dává, jedná, hledá*.

V hovorové češtině je velmi frekventovaný nespisovný tvar *dělaj* (v 1. osobě plurálu indikativu).

Nepravidelné časování mají některá velmi frekventovaná slovesa, která patří do skupiny sloves atematických: *jet, jít, mít, vědět, sedět, vidět, být, chtít, jíst* a jejich odvozeniny.

Zvláštní pozornost věnujme slovesu *být*, které se v textech objevuje jednak jako pomocné sloveso složených slovesných tvarů (*byla jsem*) nebo jako sponové sloveso (*První u misky byla kočka*). Sloveso *být* v minulém čase zde spojuje jmennou část přísudku s podmětem. Jako variantní existuje ve 2. os. jednotného čísla tvar tohoto slovesa vyjádřený jako přípona a chovající se jako příklonka: *Nevykrucuj se, byls tam*. Tato příklonka se může objevit i u jiných slovních druhů, zejména spojek a spojovacích výrazů: *abys, taks* apod.

Z hlediska funkce je možno je slovesům řadit i výraz *lze*, které se chová jako sloveso pomocné (v predikativní funkci), nemá však infinitiv, nevyjadřuje osobu ani číslo. (*To vykonat lze, tamto vykonat nelze.*) Tvary minulého a budoucího času *bylo lze* a *bude lze* se objevují vzácně v psaném jazyce, v mluvené češtině nejsou zaznamenávány.

8.1. Gramatické prostředky sloves

Osoba (persona)

Základní charakteristikou verb je jejich schopnost vyjadřovat původce děje – subjekt děje nebo jeho konatele.

Gramatická osoba první vyjadřuje autora promluvy. Je jím zpravidla člověk, může jím však být jakákoliv živá bytost. V ojedinělých případech, zvláště v textech uměleckých, poezii apod. se v roli první osoby může objevit i neživý předmět nebo abstraktní věc.

V gramatické osobě druhé je vyjádřen adresát promluvy. Nejčastěji je jím člověk, v nemnohých případech jím může být i jiná živá bytost či předmět (opět zvláště v beletrii, zejména poezii).

Třetí mluvnická osoba představuje entitu nezúčastněnou, proto jí může být jakákoli entita. Z hlediska frekvence je 3. osoba v textech nejčastější.

U osoby (a někdy zároveň i čísla) může docházet k posunům.

Vyjadřování úcty jedinci se děje posunutím čísla (2. os. sg. se mění na 2. osobu pl. – srov. např. v němčině dochází i k posunu osoby). (*Bud'te, prosím, tak laskavá...* namísto *bud', prosím tak laskavá*).

Naopak vyjadřování skromnosti slouží autorský plurál – autorská řeč je vyjádřena 1. osobou pl. (*V tomto článku analyzujeme...* namísto *V tomto článku analyzuji*.)

Posuny v osobě mohou být využívány i pro jiné účely, např. matka k dítěti použije 3. osobu místo 1. os. jako osoby adresáta: *Maminka oblékne Haničce šatičky*.

Další posuny v češtině už téměř zaniklé: onkání, onikání.

Numerus (číslo)

Číslo jednotné a množné je třeba vnímat společně se slovesnou kategorií osoby: jedna koncovka vyjadřuje jak osobu, tak číslo. O posunech v čísle viz kategorie osoby. O čísle viz též jmenné číslo. Pozor: v současné češtině existuje dvojí číslo (jeho tvary jsou morfologicky tvořeny). Nelze

mluvit např. o pomnožném čísle, protože nemá zvláštní tvaroslovnou charakteristiku.

Modus (slovesný způsob)

Slovesný způsob má prostředek s modální funkcí. Prostřednictvím modu je autor výpovědi schopen vyjádřit prosté sdělení, apel nebo informovat o něčem nereálném.

Indikativ (oznamovací způsob) spočívá v prostém sdělení, konstatování, že děj byl, je nebo bude (z)realizován.

Imperativ (rozkazovací způsob) vyjadřuje děj, který má být nebo musí být vykonán.

Kondicionál (podmiňovací způsob) vypovídá o neskutečném ději, který může být potenciálně vykonán.

Pozor! Neexistuje „způsob tázací“, protože k vyjádření dotazu, se nepoužívá žádný zvláštní gramatický prostředek (modus). V tázacích větách je používán způsob oznamovací.

Se slovesným způsobem je třeba rozebírat i **slovesný čas**: reálný a zamýšlený (dosud nezrealizovaný). Sloveso v indikativu a v budoucím čase vyjadřuje čas nezrealizovaný, plánovaný (*budu vzpomínat* – není jasné, zda děj obsažený ve slovese skutečně zrealizují).

V oznamovacím způsobu může být rozlišen čas probíhající aktuálně a čas neaktuální, který sice probíhá, není však zřejmé, zda probíhá jen/i

v době uskutečňování promluvy. Svou formou vyjadřují neaktuální čas iterativa *Jezdíval za Ivetou*.

Dokonavé tvary slovesa použité v tvaru přítomného času vyjadřují obvykle budoucnost: *přečtu, zavolám*. Dokonavost je manifestována předponami, kromě prefixů *po-* a *pů-*.

Ve vyprávění (líčení děje minulého) se v češtině často používá gramatický čas přítomný nebo dokonavá slovesa (historický prézens a historické futurum): *Jdu tak po silnici a najednou... Vejdu do pokoje a na podlaze uvidím...*

Forma přítomného času slovesa sama někdy ukazuje na to, že děj proběhne v (brzké) budoucnosti. *Odpoledne jedu do Prahy. Zítřa spím u v hotelu*. (Tentýž stav je např. v němčině).

Tvary budoucího času jsou vyjadřovány pomocným slovesem v budoucím čase a příslušným slovesem v infinitivu (*budu zkoumat*). Dějové sloveso v těchto složených tvarech je v češtině vždy ve vidu nedokonavém (srov. např. s tvořením budoucího času ve slovinštině).

Slovesa dokonavá vyjadřují budoucnost kromě sloves s prefixy *po-* (např. *poběžím, povezu*) a slovesem *půjdu*.

Budoucí čas sloves může někdy vyjadřovat jiné významy, jako pochybnost *On asi bude nemocný*. Mohou vyjadřovat i varování či žádost: *Co naplat, budu Vás muset vyhodit*. Formy budoucího času zde ale o budoucnosti nevypovídají; vztahují se k přítomnosti.

Préteritum (minulý čas)

Minulý čas existuje v dnešní češtině pouze ve formě složeného slovesa. Je tvořen z přičestí činného a tvaru přítomného času pomocného slovesa *být*. V 1. a 2. osobě singuláru a plurálu jsou tyto tvary přítomné, v osobě třetí obou čísel je „pomyslné“ *je/jest* nulovým morfémem. Je tedy třeba považovat i 3. osoby préterita za složené tvary. Mluvil jsem, mluvil jsi, mluvil Ø. Přičestí minulé (zvané též l-ové) se podílí na některých jmenných gramatických kategoriích: vyjadřuje číslo a rod (*četl, četla, četlo, v plurálu četli, četly* (*četla* tzv. spisovné, v nestandardních promluvách, neutrálních situacích takřka nepoužívané).

V mluvené řeči, zejména v Čechách, se někdy ze složeného tvaru préterit pomocné sloveso vypouští (zejména v 1. osobě singuláru): *Ale já tam vůbec nebyla!*

Kromě préterita lze v češtině hovořit o časech perfektních, existujících pro minulý, přítomný i budoucí čas. Tvoří se modálním slovesem *mít* v příslušném čase a trpnou formou slovesa dějového a vyjadřuje výsledek dříve probíhajícího děje. *Měli jsme to už vyrobené/vyrobeno. Mám to přečteno/přečtené. Za hodinu ji budu mít dopsanou.*⁴

Kondicionál přítomný je v češtině vyjadřován přičestím činným významového slovesa a speciálním kondicionálovým pomocným tvarem slovesa *bych – bys – by – bychom – byste – by*. Jeho forma je převzata z někdejšího aoristu (jednoduchého minulého času).

---

⁴ Ibidem.

Kondicionál přítomný je někdy využit, zvláště v mluvené řeči, ve formě prosby (namísto rozkazovacího způsobu): *Mohla byste mi podat sůl* // *Podějte mi sůl*.

V dnešní češtině je omezeně používán kondicionál minulý, který se tvoří z taktéž jako kondicionál přítomný, ale s dodatečným morfémem ve formě slovesa být v minulém čase (a příslušném rodě): *Byla by mi ji poslala*. Podmiňovací způsob minulý je dnes pocíťován jako knižní, v textech a zejména v mluveném jazyce se se stejnou funkcí používá kondicionál přítomný *Poslala by mi ji*.

Imperativ (rozkazovací způsob)

Rozkazovací způsob je tvořen zvláštními morfologickými tvary (koncovkami) pro 2. osobu singuláru a 1. a 2. osobu plurálu. Ve zbývajících osobách se imperativ morfologicky netvoří, protože v těchto osobách není přítomen adresát, na kterého se autor promluvy obrací s apelem (*nes*Ø, *udělej*, *vypij*, *lehni* pro singulár, v plurálu koncovky *–me*, *ěme*, *eme* pro 1. osobu a *–te*, *–ěte*, *ejte* pro 2. osobu).

Ve funkci rozkazovacího způsobu lze někdy použít verbum infinitum, např. *Lehni!* – *Lehnout!* (Zde však je možný i rozkaz oznamovacím způsobem s posunem osoby: *Lehneš?!*)

Může docházet k posunům slovesného způsobu, např. místo tázacího lze k vyjádření přání (rozkazu) lze v jistých situacích použít způsob oznamovací tázací větou: *Pomůžete mi s tím?* (místo *Pomozte mi*.)

Genus verbi (slovesný rod)

Slovesný rod vyjadřuje ve větě vztah mezi původcem děje a podmětem. Je-li podmět zároveň původcem děje, je sloveso v rodě činném (aktivním), je-li původce děje někdo jiný než podmět, pak je sloveso v rodě trpném (pasivním). Pasivum se tvoří jen od sloves, která vyžadují předmět.

Učitelka učí žáky. x Žáci jsou učeni učitelkou. V první větě je podmět konatelem, ve druhé větě je konatelem (původcem děje) učitelka, která není podmětem. Konatel děje však ve větě s pasivem většinou vyjádřen nebývá: *Pokoje jsou uklíženy od 11.00 do 12.30.* Konatel ve větě s pasivem (je-li přítomen) je v instrumentálu.

Uvedené příklady jsou tvořeny slovesem v opisném pasivu. Znamená to, že mají zvláštní morfologický tvar zakončený v tzv. spisovné češtině v základním tvaru *-(e)n, (ě)n -(á)n, -(a)t*. V dnešní češtině frekventovanější, hlavně v jazyce mluveném, je pasivum reflexivní, tvořené zvratným zájmenem a formou slovesa v indikativu vyjadřujícího osobu, číslo, jmenný rod a vid: *Silnice se staví*. Přestože je tato forma pasiva dnes frekventovanější, má vůči opisnému trpnému rodu jisté omezení: ve větách se zvratným pasivem není (vyjádřen) konatel děje. *Silnice se staví (dělňiky)*.

Aspekt (vid)

Mluvnická kategorie vidu poskytuje informace nejen o gramatickém významu slovesa, ale (spíše) o jeho významu lexikálním; sloveso existuje

ve dvojitým významu z hlediska završenosti děje. Slovenský vid je tedy netoliko kategorie gramatická, ale také záležitost slovotvorná (modifikace).

Imperfektiva, slovesa vidu nedokonavého označují děj, který není završený, probíhá a chybí informace, že bude nebo nebude dokončen, např. *řídít, vypovídat, loupit*- Vid nedokonavý tedy označuje průběh děje bez časové perspektivy.

Perfektiva, slovesa vidu dokonavého označují děj, který je završený, dokončený nebo je jisté, že bude završený, že děj bude dokončen, např. *uklidit, vydělat, zarovnat*. Vid dokonavý je tedy charakterizován zaměřením děje k určitému bodu, který průběh tohoto děje zakončuje.

Způsoby tvoření dononavých/nedokonavých protějšků jsou slovotvorné, přidáním prefixu (předpony) *hladit – pohladit* nebo přípony *vyhlížet – vyhlédnout, vymýtít – vymycovat*. Uvedené příklady tvoří pravé vidové dvojice, liší se pouze tím, zda vyjadřují děj završený či nezavršený.

Vidové dvojice nepravé mají kromě svého vztahu k završenosti děje ještě jiný rys – sémantický: při změně vidu zároveň dochází k modifikaci významu (někdy lze hovořit i o mutaci).

Protiklad završenosti/nezavršenosti lze chápat binárně: základním tvarem s nulovým příznakem završenosti by bylo imperfektivum, tvarem s pozitivním příznakem by bylo perfektivum - viz některé slovníky uvádějí základní tvar slovesa (heslové slovo) pouze ve vidu nedokonavém.

Určitý počet sloves se nevyznačuje vidovou korelací, patří k nepárovým slovesům. Mají buď formálně tvar sloves nedokonavých

– imperfektiva tantum (např. *vypadat*, *vidět*, modální slovesa *mít*, *muset*, *smět* atd.)

nebo tvar sloves dokonavých

– perfektiva tantum (např. *vydržet*)

Určitá skupina sloves vyjadřuje jak završený, tak nezavršený děj. Velká skupina těchto sloves jsou cizího původu adaptovaná formantem *-ova-*: *inspirovat*, *iniciovat*, *informovat*, *organizovat*.

Úzce se slovesným videm je spojena kategorie způsobu slovesného děje. Slovesa jsou rozdělena podle toho, jakým způsobem vyjadřují z hlediska jeho intenzity, fázi, míry apod. Rozlišujeme proto durativa (trvací, např. *znát*), iterativa (opakovací, např. *chodívat*), terminativa (vyjadřují zakončení děje) *doplatit se*, inchoativa (počínavá – *rozjet se*) atd.

Od každého slovesa lze rozlišit kmen přítomný a kmen infinitivní. Třídění sloves podle přítomného kmene je založeno na podobě 3. osoby sg. indikativu. Základní podoba kmene infinitivního je příčestí činné.

Od kmene přítomného se tvoří tvary oznamovacího způsobu přítomného času, tvary rozkazovacího času, přechodníku současného (tzv. minulého, případně přechodníku tzv. budoucího). Dále se od kmene přítomného tvoří deverbální adjektiva vytvořená od přechodníku současného.

Od kmene infinitivního se kromě infinitivu tvoří přechodník předčasný, přičestí činného a trpného. Od přičestí trpného je pak vytvořeno deverbální substantivum a od přičestí aktivního i pasivního a přechodníku minulého je vytvořeno deverbální adjektivum.

9. Adverbia (příslowce)

Příslowce jsou plnovýznamovým větným členem vyjadřujícím příznak dynamického příznaku vyjádřeného slovesem nebo statického příznaku vyjádřeného podstatným jménem. Jako jediný plnovýznamový slovní druh, který je součástí základní větné struktury se neskloňuje ani nečasuje. Má však jisté prvky ohebnosti: některá adverbia se stupňují.

V primární funkci se adverbium vyskytuje jako adverbiale (příslowčné určení).

Ve funkci sekundární plní adverbium:

- 1) funkci subjektu (objektu): *Uvnitř je tady.*
- 2) v roli neshodného přívlastku *Je poněkud blbec.*
- 3) ve funkci predikativu jako součást sponového slovesa: *Šéf je venku.*

Adverbia se třídí obvykle podle okolností na místní, časová, způsobu, příčiny.

Příslowce

- místa: *zezadu, dole, zvysoka, zpět*

- času: *loni, pozítří, pořád, okamžitě*
- způsobu: *blbě, výborně, funkčně, správně, dozajista*
- příčiny: *chtě-nechtě, nazlost, kupodivu*

Adverbia mají úzký vztah k přídavným jménům. S nimi mají společné stupňování (jen u části adverbíí a adjektiv) a často jsou jimi motivována. Příslowce proto dělíme podle toho, z kterých adjektiv vznikla (kvalitativní a relační).

- adverbia kvalitativní: *vesele, hnědě, nově*
- adverbia relační: *srdečně, pohrdavě, ospale*

Velký počet příslowcí má dvojí tvar: *snadně – snadno*. Tvary na *–ě* se tvoří jako od tvrdých, tak od měkkých přídavných jmen, tvary na *–o* se tvoří pouze od tvrdých adjektiv a označují nějaký stav – vnitřní, duševní nebo stav okolí. Tvary na *–ě* se rozvíjejí verbum, adjektivum a další adverbium, tvary na *–o* jsou použity v predikativní funkci. Významově jsou většinou rozlišeny (*řekl to jasně x mám jasno*), bývají však i sémanticky totožné: *draho x draze*.

Gramatické transpozice

Jako ukončený proces lze hodnotit slovnědruhovou transpozici slovotvornou. Motivací jsou předložkové konstrukce typu

od úmoru, po uši, bez ustání. K tomuto typu se řadí i citátové výrazy *ex offo, per rollam* apod.

Slovní druh adverbii stojí někdy na hranici s předložkami. Adverbia jako *podél, napříč* fungují ve spojení s podstatnými přídavnými jmény nebo zájmeny jako předložky. Naproti tomu předložky *kolem, vedle* fungují samostatně (bez spojení se jmény) jako adverbia: *Silnice vedla podél řeky.*

Modální adverbia vyjadřují žádoucí nebo nutný děj spojením s pomocným slovesem být ve 3. osobě singuláru:

je třeba, je nutno, je možno

Tato adverbia mohou vyjadřovat i stavy duševní a fyzické: *je mi vedro, je mi to líto.*

Stupňování adverbii

Příslowce, která vyjadřují nějakou vlastnost, se stupňují: *moudře – moudřeji, nejmodřeji.* Z relačních příslowců se stupňují jen některá: *vnitřně – vnitřněji, nejvnitřněji.* Tak jako adjektiva mají některá adverbia v komparativu a superlativu nepravidelné tvary, např. *špatně – hůř(e) – nejhůř(e).* Zájmenná příslowce se nestupňují vůbec.

10. Prepozice (předložky)

Předložky jsou synsémantický (nesamostatný slovní druh). Gramatický význam dostávají až ve spojení se jménem, čímž se podílejí i na syntaktických významech. Vzácně se předložky pojí i s jinými slovními druhy než jmény – předložková spojení pak nabývají dojem vyumělkovanosti, používá se jich i k dosažení větší aktuálnosti: *Tihle lidé byli až za. Necháme si to na pak.*

Tím, že se předložky pojí se jmény, spolupodílejí se na syntaktických funkcích (sekundárních nebo primárních: se substantivem ve funkci substantiva (*odpověděl na otázku*), substantiva ve funkci verba (*to je k neuvěření*) a ve funkci adjektiva (*barák na rozpadnutí*).

Podle původu lze rozdělit předložky na primární (vlastní) a sekundární (nevlastní). Vlastní předložky jsou jednoslovné, jsou z dnešního hlediska neodvozené, např.

pro, u, za

Předložky sekundární (nevlastní) jsou odvozené, často jsou víceslovné nebo je jejich podoba delší, např.

okolo, prostřednictvím, vzhledem k, v čele, společně s, ve srovnání s, v závislosti na

Proces prepozicionalizace probíhá dlouhodobě. Dochází k přehodnocování výrazu, ztrátě jeho funkcí původního slovního druhu a „srůstáním“ s primární předložkou, např. *za účelem, na sklonku*). Tak jako k prepozicionalizaci může docházet k procesu opačnému, kdy se ze

sekundární předložky stává jiný slovní druh, zpravidla podstatné jméno, např. *vděk – díky* (této transformaci zřejmě pomohly brusičské zásahy do vývoje jazyka).

Podle spojitelnosti s pády lze předložky rozdělit do těchto skupin:

1. Předložky pojící se s 1. pádem jména

K tomuto typu předložek patří cizí předložky, citátová slova a spojení jako *de, via, versus, kontra, ad absurdum*

2. Předložky pojící se s 2. pádem jména:

z, do, u, podle, podél, poblíž, nedaleko

3. Předložky pojící se se 3. pádem jména:

k (ke, ku) proti, vstříc, kvůli, díky

4. Předložky pojící se se 4. pádem jména:

na, za, pod, před, nad, přes, pro

5. Předložky pojící se se 6. pádem jména:

o, na, po, při

6. Předložky pojící se se 7. pádem jména:

mezi, za, nad, napříč, pod

11. Konjunkce (spojky)

Spojky jsou textové konektory spojující výrazy a věty a vyjadřují tím vztahy mezi větami – subordinace nebo koordinace. Spojky jsou neohebné, synsémantické výrazy.

Kromě spojek (v užším smyslu) patří ke spojovacím výrazům spojková sousloví. Spojkové sousloví (skupina) je sdružení více slovních jednotek v jeden spojovací výraz, např. *než aby, i když*.

Spojky vícedílné je označení pro dvojice spojek *bud'anebo, nejen-ale, nejen-nýbrž*.

Vztahy ve větách mohou ještě slučovat vztažné výrazy – relativa (např. *jaký, co*).

Existují spojky významově nespecifikované, vícefunkční, např. *a, že, když*. S nimi se setkáváme v různých druzích větných vztahů. Jiné spojky jsou významově specifikovanější – vyjadřují určitý typ rovnocennosti nebo dominovanosti.

Spojky spojují dva druhy vztahů:

- vztahy sémantické, to jsou buď rovnocenné vztahy (koordinální) vět nebo jednotlivých slov. Naopak jednotky významově nerovnocenné vyjadřují vztahy subordinační či dominační.
- vztahy mluvnické jsou vyjádřeny jednak vztahy jednotek syntakticky rovnocenných nebo nerovnocenných. Tyto vztahy jsou vyjadřovány dvěma odlišnými soubory spojek – parataktických a hypotaktických.

Parataktické spojky slouží ke spojování souřadných souvětí nebo jednotlivých výrazů. Hypotaktické spojky spojují věty podřadné, ale také vyjadřují koordinační vnitrovětné vztahy.

K vztažným spojovacím výrazům (relativům) patří vztažná zájmena (např. *kdož, jehož*), vztažná zájmenná příslovce (např. *kamkoli, proč, zač*). Zvláštností některých relativ je jejich možné skloňování. Relativa jsou prostředky hypotaktické; svou spojovací funkcí vyjadřují vztah věty dominované a dominující.

K vyjádření větné podřazenosti slouží souvztažné spojovací výrazy (korelativa), např. *tolik, kolik; tak, aby*.

Parataktické vztahy ve větě vyjadřují souřadící spojky, které se dělí na:

1. Slučovací spojky

Slučovací spojky jsou nejfrekventovanější.

Spojka *a* je vůbec nejfrekventovanější spojkou a jedním z nejfrekventovanějších slov v češtině vůbec. Vyjadřuje těsné sloučení.

Spojka *i* spojuje vnitřně nějak spjaté jevy.

Spojka *ani* vyjadřuje slučování v záporu: *Svým hlasem jste nevyjádřili odpor ani nesouhlas*.

2. Spojky odporovací

Vyjadřují protiklad mezi spojenými větami nebo slovy. Frekventované odporovací konjunkce jsou:

- *ale, avšak, ovšem; nýbrž* (používá se po větě v záporu)

V hovorovém jazyce je velmi frekventovaná odporovací spojka *jenže*.

3. Spojky vylučovací

Spojují větné členy, které mají odlišné podmínky realizace. Může platit pouze jedna z vět nebo členů. Spojka *bud' – (a)nebo* je v této funkci daleko nejfrekventovanější. Dalšími spojkami jsou: *bud'to – nebo, ať – či*.

4. Spojky stupňovací

Připojují větu nebo větný člen, který je nějak zvýrazněn, uveden jako závažnější, důležitější než věta nebo větný člen předcházející. Takovými spojkami jsou:

- *dokonce, i, ba, ba dokonce, nejen – ale i*

5. Spojky důvodové

Připojují druhou větu v souvětí, která zdůvodňuje, vysvětluje, ozřejmuje to, co je obsahem věty první. Takovými spojkami jsou např., *neboť protože, totiž*.

6. Spojky důsledkové

Připojují větu (větné členy), které vyjadřují důsledek tvrzení, který je vyjádřen v prvním členu (větě). Nejčastějšími spojky jsou: *proto, a proto, tedy, tudíž, tak*.

Hypotaktické vztahy mezi větami a větnými členy vyjadřují spojky podřadicí. Lze je rozdělit do těchto skupin:

1. Spojky obsahové, které tvoří složku významu věty řídící:

že, aby, jak, zda

2. Spojky časové uvozují věty, které uvádějí relativní časový údaj:

když, zatímco, jakmile, spojková konstrukce pokaždé, když

3. Způsobové spojky uvozují věty, které vyjadřují kvalitu děje:

tak a konstrukce *tak, jak; tak, aby*

4. Věty, které vyjadřují příčinné významy, jsou uvozeny spojkami příčinnými:

protože, jelikož, poněvadž.

K této skupině spojek patří i ty, které připojují větu s významem:

účelu *aby*

podmínky: *kdyby, jestli, pokud, (knižní –li)*

důsledku: *takže*

přípustku: *byť, ačkoliv přestože* (zejména v psaném jazyce)

účinku: *takže, až*

12. Interjekce (citoslovce)

Citoslovce tvoří samostatné nevětné výpovědi. Do větné struktury nejsou syntakticky zapojeny. Některá citoslovce jsou motivovaná mimojazykovou realitou. Naopak kontaktová citoslovce typu poslechni jazykovou motivaci ztratila (poslechnout – poslechni).

K citoslovcím patří pouze výrazy, lexémy. Zvuky neartikulované, poloartikulované nebo artikulované individuálně citoslovci nejsou.

Interjekce jsou slovním druhem neohebným. Některá z nich však mají prvky charakteristiky sloves, jako osoby a čísla, např. heďte, tumáš, nate nebo i jmen, např. vydáváš jen samé jejdy.

Citoslovce existují také jako víceslovné konstrukce, např. no to mě podržte, do prdele.

Expresivitu interjekcí se dosahuje použitím okrajových fonologických (v hovoru i fonetických) prvků, netypických spojení hláskových segmentů, např. kš, jb apod. V hovoru může být použito např. úzkého é, typickou jen pro substandardní češtinu (regionální nářečí) nebo např. parajazykových prostředků, které dokreslují fonologickou příznakovost, např. hmm.

Některá citoslovce použitá ve větách jsou schopna na sebe vázat nevalenčně i valenčně další výrazy, např. A já – hup do vody. Běda mu!

Citoslovce rozdělujeme na emocionální, kontaktová a onomatopoická

Interjekcemi emocionálními vyjadřuje autor promluvy své negativní či pozitivní pocity, emoce. Emocionálnost je dosažena i bez kontextu: heč, mňam, ach ouvej. Nejčastěji je však význam citoslovcí specifikován v kontextu: Ježíš, já se z toho snad zblázním!

Příklady citoslovcí, jimiž se projevují pozitivní emoce: ach, sláva, mňam, jejda, super, ty vole

Příklady citoslovcí, jimiž se projevují negativní emoce: do prdele, ty vole, ježišmarijá, au

K citoslovcím kontaktovým patří pestrá škála interjekcí, která se dále dělí do podskupin a jejichž úkolem je realizovat fatickou funkci jazyka:

- povzbuzovací vyjadřují zájem mluvčího na tom, aby byla činnost úspěšně splněna: např. tempo!
- výhružná vyjadřují varování: tytyty!
- nabízezí: na
- otázková: vid'
- příkazovací: hajdy
- zakazovací: stop
- otázková: vid'?
- odpověďová: ba jo,
- upozornovací

Citoslovce zvukomalebná napodobují zvuky vydávané živými bytostmi i neživými věcmi.

Patří k nim např. hepčí, zob, ptačí zvuky cukrú, vrkú. Mezi zvuky neživé vyjádřené citoslovci jsou např. bác, křáp, buch.

Slovní druh citoslovce může „přesahovat“ do slovního druhu slovesa a vystupovat tak v predikativní funkci: Dítě běhalo po pokoji a najednou bác (= spadlo). Sbalíme si kufry a tradá na dovolenou (= jedeme).

13. Partikule (částice)

Partikule, tak jako citoslovce, nejsou syntakticky vázány do struktury věty. Částice vyjadřují vztah mluvčího k vyprávěné skutečnosti. Vyjadřují upozornění na jistou část v textu:

vždyť, správně, právem, že jo, myslím, určitě, doufám

Částice se mohou sdružovat do dvou lexémů: doufám že, ba i.

Mezi částice bychom zařadili i tzv. „vycpávková slova“, tj. lexémy a obraty, které nemají v komunikaci sémantickou hodnotu, ale používají se pro vyplnění času v mluvené řeči:

vlastně, tedy/teda i několikaslovné výrazy ve funkci vycpávek: *já se domnívám, abych tak řekl, jestli se nemýlím, zdá se, je zřejmé*. Bylo by zajímavé srovnat jejich formu, význam a funkci v jiných jazycích, např. němčině.

Částice jsou běžnější v mluveném jazyku, jsou v něm velmi frekventované:

no, teda, tak, teda, prostě, třeba, a, že jo, asi, jo taky, to.

Z hlediska funkce můžeme částice zařadit do několika skupin:

1. Částice postojové

Vyjadřují stupeň jistoty mluvčího o tom, o čem mluví: *jistě, opravdu*, v psaném jazyku a oficiálních projevech, monologích *nepochybně*. Pro potvrzení nebo zpeštění obsahu lze použít *totiž, vůbec, zejména*. Citoslovce jako *konečně, přirozeně, respektive* vyjadřují ekvivalenci nebo změnu platnosti obsahu. Naopak míru připuštění nějakého jevu nebo skutečnosti vyjadřují partikule *prostě, beztak, ostatně*.

2. Částice voluntativní

Pomocí těchto částic projevuje mluvčí svou vůli.

Takovéto částice mohou vyjadřovat přání (*at', kéž, kdyby*), rozkaz (*jen, klidně, no*), lhostejnost (*třeba, dejme tomu, řekněme*), radu (*raději, lépe*).

3. Částice expresivní

Vyjadřují názor mluvčího na obsah toho, co vypovídá, např. zdrženlivost (*Je to ostatně její věc.*) Nejvýraznější a nejlépe identifikovatelné jsou částice vypovídající o zaujetí mluvčího obsahem své výpovědi: *Je to vůbec nejlepší, co mohla udělat.*

4. Částice evaluativní (hodnotící, mající i funkci zesílení)

Vyjadřují hodnocení obsahu výpovědi v různých stupních úspěšnosti/neúspěšnosti: *ovšem, vždyť, chválabohu, nanejvýš, příliš*. Ve větách např. *Už se mi to poněkud vymklo z ruky (zesílení). Naštěstí jsem měl vysoké boty (hodnotící)*.

Seznam literatury:

Cvrček, Václav, Číslovky, Slovesa, In: *Mluvnice současné češtiny*, Praha: Karolinum 2010, s. 226-275, ISBN 978-80-246-1743-5.

Cvrček, Václav, Koncept minimální intervence, *Slovo a slovesnost* 69, 2008. s 284-292.

D. Konečná Poznámky k významům „izolovaných“ pádů v současné spisovné češtině, *Slovo a slovesnost* 21 (1960), číslo 1, str. 24-33.

J. Hrbáček, Citátové výrazy, *Slovo a slovesnost* 32 (1971), s, 26-34.

Kodýtek, Václav, Podstatná jména, In: *Mluvnice současné češtiny*, Praha: Karolinum 2010, s. 134-196, ISBN 978-80-246-1743-5.

Kopřivová, Marie, Zájmena, In: *Mluvnice současné češtiny*, Praha: Karolinum 2010s. s. 210-225, ISBN 978-80-246-1743-5.

Kováříková, Dominika, Přídavná jména, In: *Mluvnice současné češtiny*, Praha: Karolinum 2010s. 134-196, ISBN 978-80-246-1743-5.

Mluvnice češtiny, Tvarosloví, Praha: Academia 1986.

Táborský, Jan, Částice, Citoslovce, In: *Mluvnice současné češtiny*, Praha: Karolinum 2010s. 296-210, ISBN 978-80-246-1743-5.

Waclawičová, Martina, Příslovce, Předložky, Spojky, In: *Mluvnice současné češtiny*, Praha: Karolinum 2010s. 274-294, ISBN 978-80-246-1743-5.